

TÜRKİYE TARİH ATLASI ÇALIŞMALARI*

OSMAN GÜMÜŞÇÜ**

GİRİŞ

İçinde bulunduğumuz bilgi çağında, bilgi toplama, toplanan bilgiyi hızlı ve etkili bir biçimde işleme ve değerlendirme ihtiyacı her geçen gün artmaktadır. Bu hızlı ve yoğun bilgi işleme sürecinde görsel materyal kullanmak yani, 'görselleştirme' günlük yaşantımız için olduğu kadar bilim ve eğitim hayatı için de giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Çünkü yapılan araştırmalarda görsel materyallerin yazıya oranla daha geniş bir kitle tarafından daha kolay anlaşıldığı ve sözel düşüncelerin kavrama düzeyini artırdığı gerçeği tespit edilmiştir. Ayrıca, görsel materyallerin bir iletişim aracı olarak yazılı materyallere göre daha evrensel olduğu söylenebilir. Winarski, 'bir resim binlerce kelimeye eşdeğerdir' (aynı şekilde K. Tucholsky de *bir resim bin sözcükten daha fazlasını söyler*) derken bir iletişim aracı olarak resimlerin ifade gücünden bahsetmektedir¹.

Genel olarak görselliğe eğilimli bir çağ ve toplumda yaşamaktayız, dolayısıyla görselliğe dayalı deneyimlerimiz gün geçtikçe artmaktadır. Televizyondan, kitaplardan, gazete, dergi ve bilgisayarlardan aldığımız görsel iletiler tarafından giderek daha çok kuşatılmaktayız. Günlük yaşamımızda yolda yürürken bile billboardlar, afişler, yol ve trafik işaretleri yardımıyla görsel ileti bombardımanına tutulmaktayız. Konuya öğretim açısından baktığımızda ise, birçok kişinin görsel olarak çok daha iyi öğrendiği bilinmektedir.

* Bu çalışma, XVI. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğumuz aynı isimli bildirinin genişletilmiş hali ve ayrıca, tarafımızdan yürütülmüş "Açıklamalı Türkiye Tarih Atlası/ATTAP" isimli TÜBİTAK projesinin giriş bölümünden bir kısmın gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Çankırı/TÜRKİYE, ogumuscu@yahoo.com.

¹ Karşılaştırma ve geniş bilgi için bkz: A. Ş. İşler, "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 15 (2003) s. 55-63.

Gerçekten de kişiler dinlediklerinin % 10'unu, gördüklerinin ise % 80'inden fazlasını öğrenmektedirler².

Yukarıda belirtildiği üzere görselleştirme, günümüzde hayatımızın içine girmiş önemli konulardan biridir ve bu konu coğrafya biliminin de temel unsurlarından biri durumundadır. Hatta birçok durumda görselleştirme ile coğrafi görselleştirme aynı anlamda da kullanılmaktadır. Coğrafi görselleştirme, somut görsel sunumlar kullanarak, mekansal konu ve problemleri görsel hale getirip insanların çok güçlü bilgi işleme yeteneklerini gözle görerek kullanmaları şeklinde tarif edilmektedir. Coğrafi mekanın görsel sunumları olarak haritalar, coğrafi araştırmada, henüz coğrafyanın modern bir bilim dalı olarak doğmasından çok öncesinden beri önemli bir köşe taşı görevi görmektedir. Coğrafi görselleştirme denildiğinde ilk akla gelen unsurlar atlaslar, haritalar, taslaklar, krokiler, fotoğraflar, resimler, hava ve uydu görüntüleri, model küreler ve zihin haritalarıdır³.

İmgelerin tanıklığı çoğu kez göz ardı edilmiş ve kimi zaman da reddedilmiştir. Tarihçilerin imgelerin sunduğu kanıtları hala yeterince ciddiye almadıkları doğru olabilir, bu yüzden de son zamanlarda süregiden bir tartışmada 'görselin görünmezliği'nden söz edilmektedir. Hatta tarihçiler, imgelerden yararlandıklarında bile, bunları kitaplarında yorumsuz bir şekilde kullanır ve tasvirlere sadece bir resim olarak yaklaşırlar. İmgenin metin içinde ele alındığı durumlarda, bu kanıtlar yeni bilgiler sunmak veya yeni sorular yöneltmekten ziyade, yazarın başka yollarla zaten varmış olduğu çıkarımları göstermek amacıyla kullanılır⁴. Aynı konu Türkiye için de geçerli olup Faroqhi, "ülkemizdeki tarihçiler, Osmanlı arşiv kayıtları alabildiğine zengin olduğu için olsa gerek, görsel kaynaklara genelde 'üvey evlat' muamelesi yapmışlardır. Oysa Osmanlılarda XVI. yüzyıla kadar geriye giden bir haritacılık ve tabii Kânuni ile ondan sonra hüküm süren padişahların siparişiyle yapılmış, aşağı yukarı o zamanın olaylarını resmeden minyatürler vardır"⁵ diyerek, görsel materyallerin kullanılmamasını eleştirmektedir.

² F. Ünal, "Eğitim İletişiminde Görsel İleti Tasarımı", s. 325. *Kurgu*, sy. 18 (2001) s. 325-336.

³ Halil İbrahim Taş, "Zihin Haritaları, Harita Okuma Becerisi ve Görselleştirme", *Coğrafya Öğretiminde Yöntem ve Yaklaşımlar*, (2008), s. 137.

⁴ Peter Burke, *Tarihin Görgü Tanıkları*, çev. Z. Yelçe, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 208 ve 9; Jeremy Black, *Maps and History Constructing Images of the Past*, Yale University Press, New Haven 1997, s. VII.

⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 22.

Son birkaç kuşakta, tarihçiler ilgi alanlarını büyük ölçüde genişletip sadece siyasi olaylar, ekonomik trendler ve toplumsal yapılarla yetinmeyerek zihniyetlerin tarihi, günlük yaşamın tarihi, maddi kültür tarihi, beden tarihini gibi alanlara da ilgi göstermeye başladılar. Bu tarihçiler kendilerini yönetimlerin ürettiği, onların arşivlerinde muhafaza edilen resmi belgelerle kısıtlamaya kalkışsalardı, görece yeni sayılabilecek bu alanlarda araştırma yapmaları mümkün olmayacaktı. Bu nedenle, gitgide daha geniş bir kanıtlar yelpazesinden yararlanılıyor; edebi metinler ve sözlü tanıklıkların yanında, görsel materyallerin/ımgelerin de kendilerine ait bir yerleri var artık. Bizatihi kendileri hem tanık hem de tarih olan geçmişten bugüne kalan imgeler, sözcüklere dökülmemiş olan şeylere tanıklık ederek geçmiş daha canlı bir şekilde hayalimizde canlandırmamızı sağlarlar⁶. Bir tarih dersi kitabında, metnin ve ikonografinin yanı sıra kullanılan küçük ölçekli haritalar, bir olayı mekan içine yerleştirmenin yanında, bir şeyleri temsil etme, onları insanın kendi zihninde tasarlama arzusuna da yanıt verirler⁷.

İmgeler de tıpkı metinler ve sözlü ifadeler gibi önemli bir tarihsel kanıt türüdür ve bunlar görgü tanıklığını kayıt altına alırlar. Estetik niteliği ne olursa olsun, herhangi bir imge tarihsel bir kanıt olarak kullanılabilir. Haritalar, bezemeli tabakalar, adak imgeleri, taş bebekler ve erken dönem Çin imparatorlarının mezarlarına gömülen pişmiş toprak askerler; hepsinin de tarih araştırmacılarına söyleyecek bir şeyi var. İmgelerin geçmişe ilişkin tanıklıkları gerçekten değer taşır, yazılı belgelerin sunduğu kanıtları desteklemenin yanı sıra onları tamamlar. Özellikle de olayların tarihi söz konusu olduğunda, imgelerin metinlere aşına olan tarihçilere zaten bildikleri şeyler söyledikleri doğrudur. Ancak bu gibi durumlarda bile imgelerin söyleyeceği şeyler vardır. Geçmişin başka kaynakların ulaşamadığı yönlerine girme imkanı sağlarlar. İmgelerin sunduğu başka avantajlar da bulunmaktadır. Örneğin belgesel kanıtlara, çoğu kez, ancak belgenin bulunduğu arşive gitmeye hazır olan biri ulaşabilir ve belgenin okunması saatler alabilir; oysa bir tabloya veya fotoğrafa, özellikle de çoğaltılmış haline ulaşmak genellikle kolaydır ve içerdiği mesaja da nispeten daha süratli bir şekilde ulaşılır⁸. Haritalar, yeryüzündeki unsurların çizgi, şekil ve renk gibi sembollerle ifadesi olduğundan, bir anlamda ikon vazifesi görürler. İkonların anlatım ve iletim gücü ise tarihi dönemlerden bu yana bilinen bir gerçektir. Ayrıca

⁶ Burke, *a.g.e.*, s. 8-33.

⁷ Etienne Copueax, "Bir Haritanın Tarihi I", *Defter*, sy. 32 (1988), s. 82.

⁸ Burke, *a.g.e.*, s. 13-16 ve 209-210.

haritaların içerdiği mesajı hızlı iletmeleri yanında bilgi ve güç açısından sağladığı üstünlükleri de vurgulanmalıdır⁹.

Resimlerin bir iletişim ya da öğreti aracı olarak kullanılması teknolojik ve toplumsal gelişmeler paralelinde zamanla değişim gösterse de önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Çünkü resimler duygu ve düşüncelerin '*sembolik kristalleşmesi*' olarak kabul edilebilir. Nokta, çizgi, şekil, renk, biçim, doku gibi tasarım elemanlarından oluşan görsel materyalin/illüstrasyonların¹⁰ duygu ve hisleri harekete geçirmede yazıya göre daha etkili olduğu düşünülmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Arnheim, '*ihtiyaç olduğunda, insan beyninin farklı alanlarına depolanan bilgilerin tekrar geri çağrıldığı ve bilgi ile birlikte depolanan duygu ve hislerin daha önce geldiğini*' ifade etmektedir. Dolayısıyla, sade ve net illüstrasyonlar daha uzun süre aklımızda kalırken, ihtiyaç duyulduğunda kolayca hatırlanabilmektedir. Bu nedenle, metni destekler nitelikteki resimlerin doğru ve etkili bir biçimde kullanıldığı eğitim materyallerinin görsel hatırlama için bir köprü işlevi görebileceği söylenebilir. Kısaca özetlemek gerekirse, yazılı ders materyallerinde metni destekleyici unsur olarak doğru ve etkili illüstrasyon kullanımının önemi şu şekilde sıralanabilir: Kavramaya yardımcı olma, daha dikkat çekici olmakla birlikte motive etme, soyut ve karmaşık kavramları daha etkili görselleştirme, yoğunlaştırılmış bilgi içermeleri nedeniyle kolayca yorumlanabilme, daha fazla interaktif eğitim ortamına yönelik materyal geliştirme potansiyeline sahip olma, hatırlamayı kolaylaştırma¹¹.

Konuya biraz geniş anlamıyla yaklaşıldığında aynı zamanda bir *resim*, *imge*, *ikon*, *illüstrasyon*, *grafik-tasarım* ve nihayet hepsini kapsayan bir *görsel materyal* niteliğinde olan haritalar, bu özellikleri nedeniyle sanatsal içeriği de bulunan bilgi ve iletişim araçlarıdır. Dolayısıyla bu gerçeklerden yola çıkarak harita bahsini biraz açmak, okuyucu açısından çok faydalı olacaktır.

Harita ve Harita Çeşitleri

Harita, yeryüzünün tamamının ya da bir bölümünün, ya da bir gök cisminin veya Gökküresi'nin belli bir ölçeğe göre küçültülmüş ve az çok yalınlaştırılmış olarak aktarılmış izdüşümdür¹². Türkiye'de büyük ölçekli

⁹ J. B. Harley, "Maps, knowledge, and power", *The Iconography of Landscape*, Cambridge University Press, Cambridge 1988, s. 277-312.

¹⁰ Ünal, *a.g.e.*, s. 328-329.

¹¹ İşler, *a.g.e.*, s. 56-63.

¹² Ferruh Samır, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Gazi Büro Kitabevi, Ankara 2000, s. 137; R. Johnston vd., *The Dictionary of Human Geography*, Wiley-Blackwell 2000, s. 471-475.

topoğrafya haritalarının tek üreticisi ve haritacılık açısından en yetkin kuruluş olan Harita Genel Komutanlığı'nın web sayfasında harita şöyle tanımlanmıştır: “İnsanoğlunun yaşadığı veya ilgilendiği alanın tamamında veya bir kısmında yer alan fiziksel detayların, bu detaylarla ilgili bilgilerin veya bu alanda meydana gelen olgularla ilgili bilgilerin, genellikle düz bir yüzey üzerinde, belli bir ölçekte gösterimidir. Detaylar ve bilgiler sembollerle gösterilip, yönlendirme ve bir referans sistemine göre konumlandırma da yapılmaktadır”¹³. Harita, yeryüzünün seçilmiş bir tarafını temsil eden grafiklerdir. Haritalar, seçilmiş olan fiziki ve beşeri özellikler hakkındaki coğrafi bilgiyi temsil ederler. Sınıflarda harita, hem çok çeşitli coğrafi bilgiler havuzu olarak hizmet eder hem de bu bilgilerin zaruri olanlarını öğrencilere aktarma görevi görür. Bu yönüyle haritalar, coğrafya eğitiminin en kritik elementlerinden birini oluşturmaktadırlar¹⁴.

Coğrafyacılar ve haritacılar için “harita” kavramı, aslında coğrafi bir alanın genellikle düz bir yüzey üzerindeki modeli ya da temsildir. Genellikle haritanın üzerindeki her nokta belirli ölçü ya da izdüşüm sistemine göre dünya üzerindeki gerçek bir coğrafi konumu karşılamaktadır. Haritalar, dağılışı biçimlerinin incelenmesini sağlayarak, “araştırmacıların olası ilişkileri ortaya çıkarmaları”, “araştırma sonuçlarının daha genelleştirilmiş bir şekilde iletilmesi” ve “coğrafi verilerin kayıt edilmesi için bir taban” görevi görmektedir¹⁵.

Harita hazırlamak, bölgesel araştırmalardaki durumun tespit edilerek eksiklikleri ortaya çıkarmanın en iyi yöntemi olması nedeniyle araştırmacıları yeni mekan ve konularda çalışma yapmaya yöneltir. Ayrıca, yaptığı çalışmalarda araziye bilmeyen ve coğrafi ölçüye göre mekan tanımayan araştırmacılar, alansal olarak coğrafi mesafeleri, doğal kaynaklar ve topoğrafik engelleri vb. göz önünde tutarak düşünmeyi öğrenirler. Böylece bilinen veya ortaya çıkarılan gerçekleri, iyi bir topoğrafik haritada göstermek suretiyle, konuya tümüyle yeni bir yorum da getirilebilir¹⁶.

Haritalar, çok miktarda bilgiyi yoğun olarak içerdiklerinden, coğrafi bilginin ve harita yapıcısının ait olduğu toplumun değerlerinin incelenmesinde zengin bir kaynak görevi görecekleri kesindir. Her harita belirli bir dünya görüşünü yansıtmış ve bu yüzden birçok haritanın tasarımı dinsel

¹³ <http://www.hgk.mil.tr/haritacilik/genel/genelharitacilik.pdf>.

¹⁴ Halil İbrahim Taş, “Coğrafya Eğitiminde Görselleştirmenin Önemi: Mekansal Algılamaya Pedagojik Bir Bakış”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, sy. 16, (2005), s. 337-338.

¹⁵ John Pickles, *Uzamların Tarihi*, çev. K. Işık, YKY, İstanbul 2011, s. 69-70.

¹⁶ H. Kopp-O. Erol, “Tübingen Ortadoğu Atlası Disiplinlerarası Bir Araştırma Projesi”, *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sy. 7 (1991), s. 159-162.

fikirlerle göre yapılmıştır. Haritalar zamanı ve mekanı birlikte göstermiş ve haritanın yapıldığı toplumun ülkesi haritada tam ortada yer almıştır¹⁷.

Haritaların konuya açıklık getirmek için ne kadar önemli olduğu ortadadır. Bu yüzden haritalar konuları basitleştirerek anlaşılmasını sağlarlar. Haritalar çoğu zaman sadece bir ya da iki konu üzerine vurgu yaparlar. Sadece yağış miktarını göstermek için bir renk tonlandırması, yükseklik için başka bir renk tonlandırması kullanırlar. Kısaca belirtilirse, haritalarda konu ile ilgili bütün detay harita üzerinde aktarılmaz, bundan dolayı her zaman genellemeler vardır¹⁸. Sağduyuya ve çoğu iletişim teorisine göre harita gerçeklik hakkında yapılmış bilimsel bir soyutlamadır. Harita sadece, “*orada*” nesnel bir tarzda zaten var olan şeyi temsil eder¹⁹. Haritalar, dünya ile ilgili imajları yansıtır. Harita yapımcıları da insan olduklarına göre, J. K. Wright’ın açıkladığı gibi, her harita “*kısmen objektif -nesnel- gerçekleri yansıtırken, kısmen de subjektif -özel- elemanların bir yansıması olacaktır*”²⁰.

Haritalar iki farklı yönden kültürel olarak kodlanmış ve oluşturulmuştur. Önce haritanın betimlediği doğal çevre toplumca ovalara, dağlara vb. ayrılarak adlandırılmış, yani kültürel olarak yorumlanmıştır. İnsan yapısı çevrenin kendisi ise tarihseldir ve doğrudan bir kültürel üründür. Kültürün ürünü olan ve kültür tarafından yorumlanan her iki çevre de harita üzerinde betimlenirken ikinci kez kodlanmaktadır. Harita kullandığı işaretlerle ikinci kez kodlamayı yaparken, haritanın kültürel içeriği doğallaştırılır. Bu doğallaştırma seçilen işaretlerin simgesel olması ve onlara mitsel anlamlar yüklemesiyle sağlanır. Haritanın etkili bir kültürel araç olması, gerçeği yansıtması sırasında bir seçiciliği içermesi dolayısıyladır. Bir haritadan dış mekansal gerçekliği tüm karmaşıklığıyla betimlenmesi beklenemez ki, böyle bir durum imkansızdır. Seçici olması kaçınılmazdır. Haritanın kullanışlı olması için böyle bir seçicilik ve basitleştirme gerekir. Ama bu seçicilik tarafsız değildir. Bir yararı ya da çıkarı (amacı) içermektedir. Seçilmiş imgeler kullanılarak doğallaştırılmış olması haritanın çıkar boyutunun görülmesini büyük ölçüde engeller²¹.

Harita nesne, bilgi ve kavramların sembolize edilmiş hali, aynı zamanda olay ve nesnelerin “*harita dili*” adı da verilebilecek simgelerle ifadesidir.

¹⁷ Nazmiye Özgüç-Erol Tümertekin, *Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000, s. 57-58.

¹⁸ Taş, *a.g.e.*, s. 341.

¹⁹ Pickles, *a.g.e.*, s. 168.

²⁰ Özgüç-Tümertekin, *a.g.e.*, s. 58.

²¹ İlhan Tekeli, “Bir Toplumsal Yorum Olarak Haritalar”, *Mekansal ve Toplumsal Olanın Bilgibilimi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010, s. 70.

Araştırmacılar için oldukça faydalı ve zaman kazandıran bir kaynak olması yanında, mükemmel bir eğitim gereci olarak harita ve harita koleksiyonu durumundaki atlas, hem büyük yararlar hem de önemli sınırlamalar taşımaktadır. Haritalar, birçok hareketten elde edilen bir film karesi, fotoğraf makinesi ile gerçek hayattan alınan bir enstantane gibidirler, belli bir anı dondururlar ve belli bir zaman diliminde olan biteni belirlememize izin verirler. Geçmişte ne olduğunu ve olanlardan sonra neyin gelebileceği hususunda biraz ipucu verirler. Kapsamlı bir zaman çizelgesi gibi, bir harita da kendince yan bağlantılar (“*aynı zamanda A bölgesinde başka ne oluyordu*” tarzında bilgiler) sunar. Haritaların aksine metinler ve dersler, bu işi daha az etkin bir biçimde yerine getirirler. Örneğin, Asya’nın bir başından öbür başına Avrupa’ya akan kavimler göçünün hareketlerini ve Roma İmparatorluğu’nda meydana getirdiği etkileri resmeden haritaların görsel etkisi, bu dönem Avrupa’sının vaziyetini özlü bir biçimde gösterir. Esasen, göç ve arkasından gelen sosyo-ekonomik ve siyasi değişim, haritalar olmadan anlaşılmaz. Aynı şekilde İlkçağ devletlerinin kurulup yıkılması, dinlerin yayılması, şehirleşmenin ilerlemesi, üniversitelerin gelişmesi, -kara ölüm- vebanın yayılması gibi diğer olgular da haritalar yardımıyla daha iyi anlatılabilir ve anlaşılabilir. Yani kuruluşların, olayların yerlerini ve tarihlerini kaydederek sosyal gelişim ve değişimin kabataslak bir resmi çizilebilir²².

Amaçlarına, boyutlarına, yapım tekniklerine vb. açılardan yola çıkılarak haritalar çeşitli şekillerde tasnif edilmektedirler. Bu tasnif arasında yer alan önemli haritalardan biri “*zihin haritaları*”dır. Kişilerin duyguları yoluyla çevreden uyarıcı olarak dünya hakkında bilgi edinme olgusu “*çevresel algı*” olarak isimlendirilmektedir. İçinde yaşanılan, ziyaret edilen yerler, kitaplardan bilinen, sanat eserlerinde görülen, hayal gücüyle ve fanteziyle yaratılan yerler zihindeki doğa ve insan imajlarına ayrı ayrı katkıda bulunurlar. Çevresel algı sonucunda dışarıdaki dünya ile kafamızdaki resimler arasında önemli farklar ortaya çıkar ki, coğrafyacılar tarafından kafamızdaki bu resimlere “*zihin haritaları*” adı verilmektedir. Zihin haritaları (*mental maps*) ya da bilme-öğrenme haritaları (*cognitive maps*), insanların kendi mekansal çevreleri hakkında bilgiler edinme, bu bilgileri depolama, çağırışım yapma ve değiştirmeyi mümkün kılan bilme-öğrenme süreçlerini içine alan bir yapı olarak tanımlanmaktadır²³.

²² A. Jotischky-C. Hull, *The Penguin Historical Atlas of the Medieval World*, Penguin Books, New York 2005, s. 9.

²³ Erol Tümertekin-Nazmiye Özgüç, *Beşeri Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2002, s. 53-55.

Hiçbir bilgi birikimi olmayan bir kimse dahi yaşamını sürdürüp yönlendirebilmek için zihninde yaşadığı çevrenin bir haritasını oluşturmaktadır. Kişinin çevresini öğrenirken, bilgilerini sistemleştirebilmesi, yaşama ilişkin senaryolar oluşturabilmesi ve güzergahlar çizebilmesi ancak bu halde gerçekleşebilir. Kişinin zihninde oluşan bu harita öznedir, kişiye özgü değerlerle yüklüdür. Bu haritanın bazı yerleri belirgin, bazı yerleri belirsiz ve hatta boşluklarla doludur. Bu haritalarda çevrenin değişik nesnelere arasındaki uzaklıklar ve açılar gerçeğe göre önemli sapmalar gösterse de nesnelere göreli konumları arasında büyük bir tutarlılık vardır. İnsanlar günlük yaşamlarındaki kararlarını bu haritalara göre verirler fakat insanın bir başkasıyla ilişki kurabilmesi, anlaşabilmesi ve mekansal koordinasyonu sağlayabilmesi için bu zihinsel haritalar üzerinde bir uzlaşmanın bulunması gerekir. Bu uzlaşma, günlük dilin kavramlarıyla ancak belli bir ölçüde sağlanabilir. Bunun ötesinde bir benzerliğin sağlanabilmesi için, bu haritaların nesnelere üzerine çizilmesi, zihinden dışsallaştırılması gerekir. Böyle bir dışsallaştırma, insanlığın gelişiminin ilk aşamalarından beri ancak simgesel işaretlerle yapılabilir. Zihin haritalarının dışsallaştırılması, bilgileri başkalarıyla bölüşülür hale getirir, insanların davranışlarının bir kısmını anlaşılır kılar²⁴.

Şu durumda harita sadece coğrafyacıların bilmesi ve görmesi gereken bir konu değildir. Dünya üzerindeki herkes bir şekilde yaşadığı mekanı zihin haritaları ile dışsallaştırdığı gibi, bazı bilim adamları araştırmalarında haritaları kullanmaktadır. Çağdaş veya tarihi mekanlarda çalışma yapan bütün bilim dalları bir şekilde harita yapar veya haritaya ihtiyaç duyar. Bir biyolog, bir bitki türü çalışırken, bu bitkinin mekanda nerelerde yetiştiğini harita yardımıyla görebilir/gösterebilir. Bir tarihçi, anlattığı uygarlığın nerede ve nasıl bir mekanda devlet kurduğunu, önemli bir savaşın cereyan ettiği arazinin durumunu vb. konuları sadece haritalar yardımıyla görebilir/gösterebilir. Yine bir şehirde yaşayan herkes, bir şehir planına ihtiyaç duyabildiği gibi; bir şehirden diğerine giden herkesin de karayolları haritasına gereksinimi olabilir. Bu türden örnekleri artırmak mümkün olup sadece bu sebeplerden harita bilgisi, her fert için öğrenilmesi gereken önemli genel kültür bilgileri arasında yer almaktadır.

Atlas, Atlas Çeşitleri ve Tarih Atlası

Atlas, çoğunlukla sözlüklerde ciltlenerek bir araya getirilmiş harita ya da şema derlemesi şeklinde tarif edilmektedir. Dolayısıyla, şimdiki kadarki

²⁴ Tekeli, *a.g.e.*, s. 69.

uygulanmasıyla içerisinde harita, şekil, şema bulunduran her bilim dalı için atlas hazırlanmış olup coğrafya yanında, tarih, anatomi, bitkiler, astronomi, dilbilim vb. atlaslarının varlığı, bu konunun en iyi kanıtıdır. Atlaslar, başlangıçta sadece coğrafya haritalarından yapılıyorken, görsel malzemelerin üstünlüğü ile kullanımının kolay ve işlevsel olmasından dolayı zamanla birçok konuda atlas hazırlanmıştır. Bilimsel araştırma ve uzmanlık alanları sayısının da artışıyla atlaslar, harita ve şemaların yanı sıra resim, istatistik verileri ve çeşitli bilgiler ile yer adları dizinlerini de içerir hale gelmişlerdir. Konu olarak en fazla hazırlanan anatomi ve coğrafya atlaslarını tarih atlasları takip etmiş, kapsam olarak ise, dünya atlası ya da bölge atlası ve ülke atlası biçimlerinde eserler hazırlanmıştır²⁵.

Yunan mitolojisinden adını alan atlas, *Titan Iapetos* ile su perisi *Klymene (Nympha)*'nin (başka bir kaynağa göre *Asia*'nın) oğlu ve insanoğlunun öncüsü *Prometheus*'un kardeşidir. *Homeros*'un yapıtlarında gök ile yeri birbirinden ayıran direkleri omzunda taşıyan bir deniz yaratığı olarak anlatılır. Önceleri bu direklerin dünyanın batı ucundaki ufkun hemen ardında, denizin içinde olduğuna inanılıyordu; daha sonra *Atlas* adı Afrika'nın kuzeybatısındaki bir sıradağa verildi. Bu inanışa göre, bölgenin kralı olan Atlas'ın konuk sevmezliğini cezalandırmak isteyen kahraman *Perseus*, görüntüsüyle insanları taş çeviren *Gorgo*'nun başını *Atlas*'a göstererek onu kayalık bir dağa dönüştürmüştür. Yunan şairi *Hesiodos* ise, *Atlas*'ın *Zeus*'a karşı savaşan *Titan*lardan biri olduğunu ve bu yüzden gökyüzünü sırtında taşımakla cezalandırıldığını anlatır²⁶.

Aslına bakılırsa haritaların bir araya getirilmesiyle hazırlanan ilk eserler Eski Yunan dönemindeki müelliflere kadar uzanır. Bazı kaynaklarda günümüze gelebilen, birçok harita içeren en eski atlasın, 1375'te Fransa kralı V. Charles için Mayorka'da yapıldığı²⁷, ifade edilse de modern anlamda atlasların ortaya çıkması için XVI. yüzyılı beklemek gerekmiştir. Coğrafi bilgilerin genişleyerek haritacılığın ilerlemeye başladığı bu dönemde, haritaları bir araya getirerek bir atlas hazırlayan ilk kişi A. Ortelius'tur (1527-1598). Gerçek şu ki, Ortelius, hazırladığı "*Theatrum Orbis Terrarum*" isimli

²⁵ Fazla bilgi ve karşılaştırma için bkz: Komisyon, "Atlas", *AnaBritannica*, C. 3, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1997, s. 285-286; Komisyon, *Türk Dili Sözlüğü I*, Ankara 1998, s. 160, Cevat Rüştü Gürsoy-Mesut Elibüyük, *Yeni Türkiye Atlası Hakkında Düşünceler*, DTCF Yayınları, Ankara 1979, s. 9.

²⁶ Fazla bilgi için bkz: *AnaBritannica*, C. 3, s. 285-286; ayrıca Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997, s. 67-69.

²⁷ Donald Matthew, "Ortaçağ Avrupası", *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1988, s. 221.

eserinde 'atlas' tabirini kullanmadığı için, 'atlas'ın isim babası olma şerefi onun çağdaşı olan G. Mercator'a (1512-1594) aittir. Dolayısıyla 'atlas' adı, XVI. yüzyılda G. Mercator'un 'The Atlas of Europe (1550-1572)' eseri ile başlattığı, harita kitaplarının kapaklarında, yerküreyi omzunda taşıyan Titan Atlas figürüne yer verme geleneğinden kaynaklanmaktadır²⁸. Şu halde, hazırladığı coğrafya haritaları için 'atlas' adını ilk kullanan müellif Mercator olsa da²⁹, tamamlanan ilk tarih atlasını Ortelius hazırlamıştır. Ortelius'un 'Theatrum Orbis Terrarum' isimli eserinin parçası olarak hazırlayıp 1579 yılında Antwerp'te bastırıldığı 'Parergon' isimli eser ilk tarih atlası kabul edilmektedir. 1624 yılından itibaren ayrı bir kitap olarak basılmaya başlanan bu eser, zamanla sonraki benzerlerine örnek olmuştur³⁰.

XVIII. yüzyıl başlarından itibaren yeni bir ivme kazanan tarih atlası çalışmaları, H. A. Chatelain tarafından 1705 yılında hazırlanan 'Atlas Historique' (Amsterdam) isimli atlasta ilk defa 'tarihi' ibaresinin kullanımıyla³¹ bugüne kadar bu ismin yaygınlaşmasına öncülük yapmıştır. 1763 yılında dünyada ilk defa kronolojik/ardışık/sıralı (sequential) dünya tarih atlası hazırlanırken, aynı yıllarda Fransa için de böyle bir sıralı tarih atlası basılmıştır. Bu yüzyıl içerisinde hazırlanan çok sayıdaki eser, özellikle Ortaçağlara ait tek haritalar ve küçük harita setleri dikkati çekmektedir. Bütün bu çalışmaların ardından XIX. yüzyıl, 'tarih atlaslarının reşit olduğu çağ' adı verilecek kadar önemli gelişmelere sahne olmuştur. Gerçekten de Emmanuel de Las Cases tarafından 1801 yılında hazırlanan 'Genealogical, Chronological, Historical, and Geographical Atlas' isimli atlas ile başlayan bu dönem, kapsamlı tarih atlaslarının hazırlanması ile yeni bir formata girmiştir³². Avrupa'daki diğer milletler gibi Almanlar da, bu yıllarda tarihlerini haritalarla anlatmanın önemini kavramışlar ve hem eğitim sürecinde hem de araştırmacılar ve genel okuyucular için çok sayıda atlas hazırlamışlardır. Karl Von Spruner'in

²⁸ Black, *ag.e.*, s. 9-10; Walter Goffart, *Historical Atlases The First Three Hundred Years, 1570-1870*, The University of Chicago Press, Chicago 2003, s. 1-9; J. R. Akerman, "From Books with Maps to Books as Maps: The Editor in the Creation of the Atlas Idea", Edt. J. Winearls, *Editing Early and Historical Atlases*, (1995), s. 3-48; J. R. Akerman, "Atlas, Birth of a Title", Edt. M. Watelet, *Mercator Atlas of Europe: facsimile of the maps by Gerardus Mercator contained in the Atlas of Europe, circa 1570-1572*, Pleasant Hill, Walking Tree Press (1997), s. 15-30; ayrıca bkz: www.walkingtree.com.

²⁹ Bu konuda fazla bilgi için bkz: Goffart, *ag.e.*, s. 3-4; Akerman, "From Books", s. 3-48; Akerman, "Atlas, Birth", s. 15-30.

³⁰ Jeremy Black, "Historical Atlases", *The Historical Journal*, 37/3, (1994), s. 643-667; Black, *ag.e.*, s. 2; Goffart, *ag.e.*, s. 1-9.

³¹ Black, *ag.e.*, s. 18; Goffart, *ag.e.*, s. 132-135.

³² Goffart, *ag.e.*, s. 303-314.

1837-1846 arasında hazırladığı ve kendinden sonra birçok defa örnek alınan '*Historisch-geographischer Hand-Atlas*' bu dönemin en iyilerindedir. Yapılan çalışmaların artışına bağlı olarak, Smith'in '*Classical Atlas*' (London,1809), A. Arrowsmith'in '*Atlas of Ancient Geography*' (London, 1842), Philips'in '*School Classical Atlas*' (Liverpool, 1855), Kiepert'in '*Atlas von Hellas und den Hellenischen Kolonien*' (Berlin, 1851) ve '*Atlas Antiquus*' (1854), H. Guthe'nin '*Bibel Atlas in 21 Haupt-und 30 Nebenkarten*' (Lepizig, 1911), C. V. Monin'in '*Atlas classique de la geographie, ancienne, du Moyen age, et Moderne*' (Paris, 1847-48), A. P. Houze'in '*Atlas universal historique et géographique*' (Paris, 1837-38), G. Droysen'in '*Allgemeiner historischer Handatlas*' (Bielefeld ve Leipzig 1886), gibi örneklerin basılması sayesinde artık çok daha geniş perspektifler ile bir tarih atlası geleneği ve pazarı oluşmuştur³³.

XX. yüzyılda daha da artarak devam eden atlas çalışmaları sonucu, hem dünya tarihini bütün olarak ele alan hem de ulusal tarihleri inceleyen çok sayıda tarih atlası hazırlanmıştır. Öyle ki, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra, ticari hedefler doğrultusunda hazırlanan tarih atlasları, çok sayılarda basılmaya başlanmıştır. Bu dönemde aynı zamanda askeri-siyasi konular dışında hazırlanan tarih atlaslarında önemli bir artış yaşanmıştır. Hatta takip eden yıllarda, dünyanın genel tarihi veya bir ulusal tarih dışında, sadece bir konuyu ele alan tarih atlasları hazırlanmaya ve çok sayıda satılmaya başlanmıştır. Son dönemlerde araştırmalar yanında teknolojinin de gelişimi sayesinde haritaların çizimi, renkleri, şekiller, grafikler, fotoğraflar ve tatmin edici açıklamalar ile donatılan tarih atlasları, her anlamda okuyucu için doyurucu bir seviyeyi yakalamıştır. Dünya'da yaşanan bütün bu gelişmeler, ne yazık ki ülkemiz için geçerli olmayıp Türkiye'de tarih atlası hazırlama çalışmaları oldukça geç bir tarihte başlamış; kalite, içerik, gösterim tarzı ve eser sayısı bakımından hala da dünyadaki gelişmiş seviyeyi yakalayamamıştır.

Atlaslar, hem coğrafya, hem de tarih dersinin hedef davranışını kazandırmada etkili birer araçlardır³⁴. Görsel-işitsel araçlardan yararlanma derste yapılabilecek etkinliklerin başında gelmektedir. Görsel-işitsel araçların verimli kullanılabilmesi için o aracın kendi özelliklerinin bilinmesi gerekmektedir. Bazen çok basit gibi görünen bu özellikler hem araçtan yararlanmayı hem de dersin niteliğini büyük ölçüde etkilemektedir. Görsel-işitsel araçla-

³³ Black, *a.g.e.*, s. 27-51; Goffart, *a.g.e.*, s. 187-379; D. E. Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. B. Tırnakçı, YKY, İstanbul 1999, s. 38.

³⁴ VeySEL Sönmez, *Sosyal Bilgiler Öğretimi ve Öğretmenlik Kılavuzu*, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s. 162.

rın faydalarını kısaca şöyle sıralamak mümkündür: Zamandan ve sözden ekonomi sağlarlar, belli bir fikrin göz önünde canlandırılmasına yararlar, karmaşık fikirleri basite indirgeyerek açıklarlar, işlemleri basitleştirirler, fikir, işlem ve süreçlerin sırasını gösterirler, öğretimi canlı ve açık hale getirirler, öğrencilerin ilgi ve dikkatlerini artırırılar, öğrenme arzusu yaratırlar, öğrenilecek konu üzerinde pratik yapma imkanı sağlarlar, öğretimi zenginleştirirler³⁵.

Coğrafya, tarihi olay ve süreçlere bir arka plan veya arkadaki fon olmaktan daha öte bir anlam taşımaktadır. Tarih atlasları, mekanı ve mekansal ilişkiler anlayışımızın yapısının doğurabileceği sonuçlar ve bunların zaman içerisinde nasıl değiştiğini anlamamızı temin ederler. Hepsinden önemlisi tarih atlasları, geçmişin temsili ve anlaşılmasının yollarını sağlarlar³⁶. Bu açıklamadan da anlaşılacağı gibi, tarih atlası aslında tarihi coğrafyanın konusu içindedir. Çünkü tarihi coğrafya, bugünkü coğrafya ilke ve yöntemlerine göre geçmiş bir zaman diliminde yapılan coğrafi araştırma olduğuna ve coğrafyanın konuları arasında da sosyal, ekonomik, siyasi bütün sahalar bulunduğu göre, aslında tarih atlası doğal olarak tarihi coğrafyanın geçmişteki kendisidir. Nasıl coğrafya atlasını çağdaş coğrafyacı yapıyorsa, tarih atlasını da tarihi coğrafyacı yapmaktadır ve bunun da dünyada çok sayıda örneği bulunmaktadır.

Tarih atlasları, insanların düşünce, tutum ve davranışlarıyla çağlar boyunca neden oldukları olayları ve ortaya koydukları eserleri belirgin olarak gözler önüne sererler. Yine, atlasların görsel yolla kısa sürede tarih öğreniminde olduğu kadar, genel kültür açısından da eğitici özellikleri büyüktür. İyi düzenlenmiş nitelikli haritalardan oluşmuş atlaslar, bilgiyi hafızaya yerleştirmede son derece etkilidirler³⁷.

Tarih atlasların faydaları araştırma ve etkili öğretimdeki yeri böyle olduğu halde, ne yazık ki ülkemizdeki durum biraz üzüntü vericidir. Çünkü bir tarihçi konuyla ilgili olarak aynen şu ifadeleri kullanmaktadır: “Coğrafyasız bir tarih öğretimi, bu ülkenin çocukları ve gençlerine kuru bir ezberciliğin yanı sıra, görmeden bakmayı da aşıyor. “Bir musibet bin nasihattan evladır” diyebiliyoruz da, “a picture is worth a thousand words/bir resim bin sözcüğe bedel”e dönüyor

³⁵ Leyla Küçükahmet, *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006, s. 119.

³⁶ Black, *a.g.e.*, s. VII.

³⁷ Hüseyin Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2006, s. III.

*dilimiz*³⁸. Aynı konuyu yakın geçmişte Atlas dergisi tarafından verilen bir tarih atlasına önsöz yazan İ. Ortaylı, şu şekilde ifade etmektedir:

Tutarlı bir tarih eğitiminin iki unsura ihtiyacı vardır; coğrafya ve dil bilgisi... Toplumun aydın bireylerinin, insanlığın macerasını zamanlarda ve mekanlarda izleyebilmesi için bu iki dalda çok sağlam eğitim görmesi gerekir. Açıkta ki Türk gençliği iyi coğrafya öğrenemez; dünyayı gezmesi son zamanlara ait bir gelişimdir. Hatta yurdun gezilmesine eşlik edecek rehber kitapların dahi geçen asırdan beri önce yabancı yazarlarca kaleme alındığı açıktır... Tarih kesinlikle coğrafya bilgisi gerektirir; tarihi coğrafya dalında tespitler yapmayan, geçmişte siyasal ve kültürel mekanın nasıl şekillendiğini kavrayamayan bireylerin tutarlı bilgiye ve yoruma ulaşamayacağı açıktır... Bir toplumun tarihini coğrafya üzerinde ve senkronolojik, yani eşzamanlı olarak düşünmemesi, onun tarih bilmediğini ve bu nedenle de tarihi yorum yapmaya kabiliyeti olmadığını gösterir... Türk akademik hayatında tarihi coğrafya diye bir dal mevcut değildir. Tarihçilerin içinde bazı meslektaşların tarihi coğrafya bilgisinin güçlü olması tesadüflere ve kişinin kendine bağlıdır. Akademik hayatta bu dalın olmaması hiç kuşkusuz ortaöğretime de yansımıştır. Çoğu zaman ulusların adları ve coğrafya adları bilimsizce tekrarlanır. Bu kitle iletişimine kadar yansımıştır. 'Damascus'la 'Şam'ın ayrı yerler olduğu sanılmaktadır. Türk çocuğunun o kadar ezberlediği Atatürk'ün İtalyanlara karşı savaştığı 'Trablusgarp', havaalanlarımız ve bazı basın organlarımızda 'Tripoli' olarak anılır. Çok açıktır ki biz tarih ve hatta ülkeler coğrafyasını haritasız öğreniyoruz ve öğretmeye çalışıyoruz. Şahsen öğretim hayatımda en seçkin üniversitelerde dahi Akdeniz coğrafyasını zihninde çizemeyen öğrencilerin çoğunlukta olduğunu gördüm. Bunun çarpım cetvelini bilememekten farkı yoktur. Bu bütün Akdeniz ve Ortadoğu ülkelerinde genel bir hastalıktır. Dedeleri tarih yapan ve bu coğrafyayı yaratan milletlerin gençleri maalesef bu mirasın muhasebesini tutacak, bilanço yapıpacak durumda değildirler. Biz Türkler de ulus olarak bu camiaya dahiliz"³⁹.

Tarih derslerinde harita ve atlas kullanımının önemi oldukça fazla olmasına rağmen, ne yazık ki ülkemizde hem derslerde hem de tarihi araştırmalarda bu tür kaynaklar pek kullanılmamaktadır. Oysaki batıdaki eğitim sürecinde ve batılı araştırmacıların çalışmalarında hem kaynak olarak hem de araştırma içerisinde haritalar sıkça kullanılmaktadırlar. Braudel, Faroqhi ve hatta bu tarz çalışan diğer tarihçiler, araştırmalarında hemen her konu ile ilgili haritalar hazırlamışlar ve bunu metin içinde kullanmışlardır.

³⁸ Halil Berktaş, "Vizörden Bizans: Haritalarla Düşünmek", *Cogito*, 17 (1999), s. 69.

³⁹ İlber Ortaylı, "Önsöz", *Dünya Tarih Atlası* içinde, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul 2006, s. V.

Braudel'in Akdeniz⁴⁰ kitabında 64 tane ve Faroqhi'nin Osmanlı'da Kentler ve Kentliler⁴¹ kitabında da bir o kadar haritanın bulunması, konuyu vurgulamaya yeterlidir⁴².

Aslına bakılırsa, haritasız tarih öğretip araştırma yaptığımızı, ülkemizde hala nitelikli bir tarih atlasının olmamasından da anlamak mümkündür. Aşağıda görüleceği üzere Osmanlı döneminde çok geç başlayan tarih atlası hazırlama çalışmaları, cumhuriyete zengin bir miras bırakmamıştır. Cumhuriyet döneminde hazırlanan ilk tarih atlasları 1931'de basılan *Türk Tarihinin Ana Hatları Atlası*, 1941 tarihli *Türk Tarih Tezi Atlası* ile basımından sonra uzun süre kullanılan Faik Reşit Unat'ın bastığı *Tarih Atlası*'dır (1951). Önsözünde belirtildiği üzere bu atlas ortaokul seviyesine göre hazırlanmış⁴³ olmasına rağmen, sonra hazırlanan atlasların da ondan çok üstün olmamalarından dolayı, bu atlasın 1951 yılındaki ilk baskısını takiben 1955, 1960, 1964, 1976, 1980, 1983, 1991, 1993 yıllarında ve sonrasında defalarca basılması ve hala kullanılması düşündürücüdür. Başka bir ifade ile bugün bile hala akademik ihtiyaçlara cevap veren bir tarih atlasının bulunmayışı, Türkiye'de bu konuda ne kadar eksik olduğunu göstermektedir.

Türkiye Tarih Atlasları

Kuramsal olarak, düşünebildiğimiz her şeyin bir tarihi vardır ve tarihe aittir; sadece krallar, savaşlar, ekonomik güçlerin değil, giysiler ile baştan çıkartmanın, ray döşeme ile satranç oynamanın, matematik ile sözcüklerin anlamının, askeri strateji ile yıllanmış şarapların, kıtaların hareketi ile ayın yüzeyinin, bunların hepsinin de bir tarihi vardır. Ama her konuyu bu tarihsel yolla incelemeye zamanımız olmadığı için, bizi en çok ilgilendiren konunun tarihini öğrenmeyi tercih ederiz⁴⁴. Bu noktadan hareketle, tarih atlaslarının da bir tarihi olduğu ve Türkiye'de üzerinde pek durulmayan bir konu olduğu belirtilmelidir. Tarih atlasları için Dünya'daki durum yukarıda verildiğinden, buradan itibaren Türkiye'deki durum ele alınacak; bu sayede

⁴⁰ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I-II*, çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1993.

⁴¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

⁴² Bu konu hakkında fazla bilgi için bkz: Osman Gümüşçü, "Tarihi İncelemelerde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı", *Erdem*, sy. 51 (2008), s. 111-136.

⁴³ Faik Reşit Unat, *Tarih Atlası*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1993.

⁴⁴ J. Barzun-H. F. Graff, *Modern Araştırmacı*, çev. F. Dilber, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 1993, s. 9.

Türkiye'deki tarih atlaslarının dünyadaki yeri de kısaca değerlendirilmiş olacaktır.

Yukarıda görüldüğü üzere, dünyada XIX. yüzyıl tarih atlasları çağı adını almaktadır. Türkiye'de bu yüzyılda tarih atlası henüz ortaya çıkmamışsa da, coğrafya atlasları açısından önemli gelişmelerin yaşandığı bilinmektedir. Osmanlı'da hazırlanan atlaslara bakıldığında, başlangıcından XX. yüzyıla kadar hazırlanan atlasların tamamının coğrafya atlası olduğu hemen dikkati çekecektir. En eski devirlerden XVIII. yüzyıl sonuna kadar hazırlanan bu atlasların da el yazması şeklinde olduğu ve matbaada basım işine ancak XIX. yüzyıl başlarında geçildiği bilinmektedir. Ülkemizde basılan ilk coğrafya atlası 1801-1803 yılında hazırlanmış ve uzun süre kullanılmıştır. Dolayısıyla, XIX. yüzyıl, basılı coğrafya atlasları ve bu arada tarih atlasları için bir hazırlık dönemi olup bizim çalışmamızın konusu da bu dönem sonlarında ortaya çıkan resimli-haritalı tarih kitaplarının arkasından ilk defa 1910 yılında basılan tarih atlaslarıdır.

Bilindiği üzere, genellikle Türk modernleşme/batılılaşma tarihinin başlangıcı da sayılan Tanzimat ile birlikte hukuktan, idareye, eğitimden ekonomiye, askeri sahadan adli sahaya, tarımdan bilime, devlet kurumlarından toplumsal yapıya kadar hemen her sahada bir değişim ve dönüşüm süreci yaşanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bu dönemden itibaren her alanda başlayan değişim, bazen hızlı bazen yavaş bir ilerleme kaydetmiş, hatta bazı sahalarda günümüzde de kaydetmeye devam etmektedir. Tanzimat'ın en fazla etkili olduğu sahalarda bilim ve eğitim hayatı önemli bir yer tutmaktadır. Gerçekten de bilim ve eğitim tarihimize bakıldığında kurumlardan, eğitim sistemine, eğitimcilerden bilim adamlarına kadar her alanda yavaş ama sürekli bir değişim-dönüşümün yaşandığı gözlenmektedir.

Tarih haritacılığı açısından Tanzimat döneminde hem nicelik hem de nitelik bakımından büyük bir gelişme yaşanmıştır. Bir taraftan yabancıların çalışmaları hızla artarken, bir taraftan da yerli coğrafya ve harita eserleri çoğalmıştır. II. Mahmut'tan itibaren ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, bu dönemde orta ve yüksek dereceli okulların artması, birçok eserin batılı kaynaklardan yararlanarak hazırlanmasına veya çeviri faaliyetlerinin artmasına hizmet etmiş ve eserler, '*okul kitapları*' şekline dönüşmüştür⁴⁵. Hazırlanan ders kitaplarının artışı coğrafya atlasları takip etmiş ve özellikle de

⁴⁵ Hüseyin Dağtekin, "Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma", VIII. Türk Tarih Kongresi (1977) Bildirileri II. Cilt, s. 1141-1181, TTK. Yayınları, Ankara 1981, (Ayrıbasım) s. 20.

XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarında çok sayıda coğrafya atlası basılmıştır. Bilhassa öğretim hayatında kullanılması için çeşitli seviyelerdeki okulların ihtiyacına gidermek amacıyla çok sayıda coğrafya atlası ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler yaşanırken, coğrafya atlaslarının artması ve tarih ders kitaplarındaki yalnlığı ortadan kaldırmak amacıyla konuyla ilgili bazı haritaların metin arasına alınması ile resimli ve haritalı tarih kitapları ortaya çıkmıştır. Böylece “*tarih atlaslarına hazırlık*” niteliğinde olabilecek çok sayıda haritalı tarih kitapları hazırlanmıştır.

Bu bilgilerden sonra, Türkiye’yi konu alan ve ülkemizde hazırlanan tarih atlaslarının hazırlanma sürecinin nasıl ve ne zaman başladığı ve nasıl bir gelişim sürecini takip ettiği incelenecektir. Yaptığımız araştırmaların sonuçlarına göre, Türkiye’de hazırlanan tarih atlaslarının ortaya çıkış süreci iki kısımda ele alınabilir. İlki, tarih atlaslarına hazırlık niteliğinde olan “*haritalı-resimli tarih kitaplarının*” hazırlanması ve arkasından ise “*tarih atlaslarının*” hazırlanmasıdır.

Tarih Atlaslarına Hazırlık: Haritalı ve Resimli Tarih Kitapları

Öncelikle burada, dünyada çok erken tarihlerde başlayan tarih atlası hazırlama geleneğinin Türkiye’de neden geç başladığı konusuna değinmekte fayda vardır. Bize göre bu gecikmenin en önemli sebebi Osmanlı bilim-eğitim anlayışından kaynaklanmaktadır. Öncelikle, coğrafya dersinin medreselerde okutulan bir ders olmaması⁴⁶ geleneksel olarak eskiden beri haritacılıkla iç içe bulunan coğrafyacılığın geri kalmasına ve dolayısıyla sadece coğrafyada değil birçok sahada ihtiyaç hissedilen haritadan ve haritacılıktan yoksunluğa yol açmıştır. Osmanlı’nın parlak devirlerinde eğitim sistemi, dönemine göre iyi olmasına rağmen, yıllar boyunca diğer alanlarda olduğu gibi eğitim ve bilim hayatı da çağdaşlarından geride kalmıştır. Başka bir ifade ile Osmanlı eğitim sistemi, zamana ayak uyduramamış, yıllardır süregelen gelişmelerin ve yeniliklerin gerisinde kalmıştır. Böyle bir eğitim sisteminden yetişen bilim adamları da yeterli seviyelere çıkamayıp batılı meslektaşlarına göre oldukça zayıf kalmışlardır.

Mehmed Eşref’in ifadesiyle, “*muallimler, derslerini yalnız tarihi hikayeler ve vakalara ait şairlerin kıtalarını talebelerinin defterlerine kaydettirmekle vakit geçirirler, dini menkabeler ve milli hamasetlerle süsleyerek ders anlatırlardı*”⁴⁷. Bilim ve eğitim hayatının geri olduğu dönemlerde yürütülmekte olan eğitim

⁴⁶ Bu konuda bkz: Osman Gümüşçü-Abdullah Balcioğulları, *Coğrafyaya Giriş*, Bilge Yayınları, Ankara 2006, s. 62.

⁴⁷ Enver Behnan Şapolyo, *Eşref Albati Hatıraları*, Yeni Matbaa, İstanbul 1945, s. 36-41.

sistemine göre, bu şekilde yapılan derslerde harita veya başka bir görsel malzemeye ihtiyaç duyulmadığından, tarih derslerinde atlaslara ihtiyaç hissedilmesi ancak Tanzimat'ı takip eden yeniliklerden sonradır. Bu konu devlet sınırları, sancak sınırları, köy sınırları ile tarla, arsa mülkiyetini kanıtlayan tapular için de geçerlidir⁴⁸. Geçmiş yıllarda sınırlar belirlenirken, harita üzerinde göstermek yerine 'X dağı, V akarsuyu, E anayolu, F şahsının bahçesi vb.' arazideki gerçek unsurların yazılı belgelere kaydedilmesi yolu takip edildiğinden, günlük hayatta da harita yoktu ve daha ötesi ihtiyaç da hissedilmiyordu.

Ayrıca ihtiyaç hissedilse bile Osmanlı'da modern haritacılık batıya göre gecikmeli olarak başladığından (1895) nitelikli memleket haritası olmadan tarih atlasları da üretilememiştir. Gerçekten de Türkiye'nin 1/200.000 ölçekli modern haritalarının hazırlanması 1911 yılında başlamış ve ancak 20 yıllık bir sürede tamamlanabilmiştir. Dolayısıyla bu tarihe kadar eldeki haritalar ya doğrudan yabancılar tarafından çizilmiş ya da onlardan faydalanılarak çizilmiş örneklerdir⁴⁹.

Coğrafyanın ve coğrafyacılığın geri olması, Türkiye'de tarihi coğrafya araştırmalarının da geri olmasına ve oldukça geç tarihlerde ülkemize girmesine yol açmış, dolayısıyla tarih atlası çalışmaları da gecikmiştir. Aslına bakılırsa, cumhuriyet döneminde hazırlanan coğrafya atlaslarımızın durumu da pek farklı değildir. F. S. Duran tarafından hazırlanan atlardan sonra basılan coğrafya atlası sayısı çok fazla olmayıp bu atlas halen kullanımdadır. Dolayısıyla coğrafyacılar tarafından çok sayıda coğrafya atlası hazırlanmadığından tarih atlası işine girişen de olmamıştır.

Son olarak okuyucunun aklına haritalı tarih kitapları ile tarih atlaslarının birbirinden ne farkı var gibi bir soru akla gelebilir ve bu bağlamda haritalı tarih kitaplarının da tarih atlası sayılması gerektiği ileri sürülebilir. Ama bu şekilde bir kabul bize göre mümkün değildir. Çünkü haritalı tarih kitaplarında esas olan metindir ve haritalar metinden neredeyse bağımsız bir şekilde, tamamen kitabın renkli ve çeşitli bir hale getirmek amacıyla bulunmaktadır. Oysa tarih atlaslarında esas olan haritadır ve metin tamamen haritalara göre şekillenmektedir.

⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Osman Gümüşçü, "The Concept of Village Boundary in Turkey from the Ottoman Times to the Present", *Archivum Ottomanicum*, sy. 24 (2007), s. 37-60; Osman Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçerisinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilgi*, 52 (2010), s. 79-104.

⁴⁹ Bu konu hakkında bkz: Gümüşçü-Balcıoğulları, *a.g.e.*, s. 310.

Tanzimat'tan sonra eğitim-öğretim hayatının modernleştirilmesi kapsamında yeni okul ve sistemler yanında ders kitaplarının da yenilediği görülmektedir. Gerçekten de özellikle yüzyıl sonlarına doğru çok sayıda ders kitabının basıldığı ve ders kitaplarının sayısının çokluğu yanında çeşit ve kalite açısından da önemli iyileşmelerin olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda, tarih ders kitaplarında harita, resim gibi geçmişte pek kullanılmayan görsel malzemeler de kullanılmaya başlanmıştır ki, bu gidiş zamanla tarih atlaslarının doğmasına yol açmıştır. Gerçekten de ulaşabildiğimiz basılmış, haritalı Osmanlı tarihi ve diğer tarih kitaplarına bakılırsa, bu tarzdaki eserler tarih atlaslarından önce hazırlanmış olup ilk eser 1889 yılında Ali Nazıma tarafından basılmıştır. Takip eden yıllarda başka müellifler tarafından daha hacimli ve iyi hazırlanmış haritalı tarih kitapları da yayımlanmıştır⁵⁰. Bu kitaplar, o dönem için önemli bir ihtiyacı karşılamış olsalar da, bir atla-

⁵⁰ Bu türden eserlerden bazıları şunlardır: Ali Nazıma, '*Haritalı Küçük Tarih-i Osmani*', 1306/1889, A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 47+1 sayfa. - Ali Nazıma, '*Haritalı Küçük Tarih-i Osmani*', 1309/1892, Nişan Berberyan Matbaası, 48 sayfa. - Ali Nüzhet, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1328/1326/1910, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 1. Cilt, 6+519 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1328/1326/1910, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 2. Cilt, 523-1008 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1329/1327/1911, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 3. Cilt, 1011-1524 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1329/1327/1911, Matbaat-ı Ebüzziya, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 4. Cilt, 1527-2287 sayfa. - Ali Reşad-Ali Seyid, '*Tarih-i Umumi Kurun-ı Ula, Kurun-ı Vüsta, Kurun-ı Cedide Hakkında, Haritalı ve Resimli, Mekatib-i Rüşdiyye Üçüncü senesi için tertib edilmiştir*, 1327/1911, Kanaat Kütüphanesi, 192 sayfa (kitabın sonu eksiktir). - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1328/1912, Artin Asaduryan ve Mahdumları Şirket-i Mürettibiyesi, 196 sayfa. - Ahmed Refik (Altınay), '*Resimli ve Haritalı Tarih-i Umumi. Ezmine-i Kadime*', Mekatib-i İdadıye Sınıflarına Mahsustur, 1328/1912, Agob Matyosyan Matbaası, Kitabhane-i İslam ve Askeri İbrahim Hilmi, 416 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1330/1328/1912, Şems Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 1. Cilt, 6+616 sayfa. - Ahmed Reşid, '*Haritalı ve Resimli Ayine-i Tarih-i Osmani*', 1328/1912, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 224 sayfa. - Ahmed Reşid, '*Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmani*', 1328/1912, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Tefeyyüz Kütüphanesi, 1. Cilt, 398 sayfa. - Ahmed Reşid, '*Haritalı ve Resimli Mükemmel Tarih-i Osmani*', 1328/1912, Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, Tefeyyüz Kütüphanesi, 2. Cilt, 573+3 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Küçük Tarih-i Osmani. Umum Mekatib-i İbtidaiyyede Tedris Edilmek Üzere*', 1329/1913, İkbal Kütüphanesi, 82 sayfa. - Mehmed Abdülkadir, '*Çocuklarına Küçük Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1329/1913, Mürettibin-i Osmaniye Matbaası, 72 sayfa. - Ali Nüzhet (Göksel), '*Haritalı ve Resimli Tarih-i İslam*', 1329/1913, Kasbar Matbaası, 143 sayfa. (İkinci baskı 1332/1916, aynen). - Ali Seydi, '*İbtidailere Mahsus Haritalı Tarih-i Osmani*', 1330/1914, Kanaat Matbaası, 62 sayfa. - Ahmed Hilmi, '*Resimli ve Haritalı Yeni Küçük Osmanlı Tarihi*', 1330/1914, Kasbar Matbaası, 144 sayfa. - ... '*Haritalı ve Resimli Yeni Tarih-i İslam*', 1331/1915, Vezir Han'ında 48 numaralı matbaa, 191 sayfa. - Ahmed Rasim, '*Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi*', 1335/1917, Sancakçıyan Matbaası, İkbal Kütüphanesi Sahibi Hüseyin, 2. Cilt, 583 sayfa.

sın yerini tutmaları mümkün olmamıştır. Çünkü bu kitapları hazırlayanların hiçbiri, elindeki eserine 'atlas' adını verme bilinç ve vukufiyetinde değildi. Dolayısıyla sayı ve nitelikleri yeterli olsa da, bunlara tarih atlası demek mümkün değildir.

Atlaslar içerdikleri haritalar vasıtasıyla, metinde sayfalar dolusu verilebilecek bilgiyi kısa yoldan ve süratle verebilme ve mesajını güçlü bir şekilde iletme gibi üstünlüklere sahiptir. Ayrıca atlas hazırlamak ve harita çizmek, kitap yazmaktan oldukça farklı ve ayrı uzmanlık gerektiren bir iştir. Yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı döneminde eski tarihlerden beri coğrafya atlası hazırlayanlar çıkmışsa da, tarih derslerinde atlasın ihtiyaç hissedilerek bu alanda çalışanların yetişmesi için uzun süre beklemek gerekmiştir.

Tarih Atlasları

Yukarıda belirtildiği üzere basılı ilk coğrafya atlası 1801-1803 yılında hazırlandığına göre, ülkemizde hazırlanan tarih atlaslarının basılması için oldukça uzun bir süre geçmiştir. Hatta sadece coğrafya atlasından sonra değil, haritalı tarih kitaplarından sonra bile yine uzun bir sürenin geçmesi gerekmiştir. Gerçekten de bahsedilen süre, tarih atlaslarına hazırlık niteliğindeki haritalı tarih kitaplarının ilkinin basıldığı 1889 yılından 1910 yılına kadar oldukça uzun bir aralıktır. Bu süre XIX. yüzyıl gibi birçok yenilik ve değişimin çok hızlı yaşandığı bir dönem için oldukça uzundur. Ama bundan daha ilginç olanı, adı geçen ilk tarih (Mehmed Eşref 1910 ve 1913 ile Abdülkerim Nadir 1915) atlaslarının hazırlanmasından sonra yeni bir tarih atlasının hazırlanması için de 1930'lu yılların beklenmesidir.

Yaptığımız araştırmalarda, Türkiye'de basılan çok sayıda atlasın olduğu tespit edilmiştir. Kütüphanelerde yaptığımız araştırmalar ve Milli Kütüphane tarafından hazırlanan '*Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*' isimli kataloga göre, ülkemizde tam 95 tane basılı atlas kaydı bulunmaktadır. Ama bu kayıtlar incelendiğinde, bunların büyük kısmının mükerrer kayıtlar olduğu veya aynı müellifin sonraki yıllara ait yeni baskıları olduğu hemen göze çarpmaktadır. Kayıtlar içerisinde öncelikle mükerrer olanlar ayıklandığında geriye 68 tane atlas kaydı kalmaktadır. Sadece müellifler esas alınıp atlas hazırlamış kişiler ayıklandığında geriye sadece 32 tane kayıt kalmaktadır ki, bu da 32 müellif tarafından hazırlanan atlas kayıtlarının 95 tane olduğu anlamına gelmektedir. Bu atlasların büyük kısmı okullar için hazırlanan coğrafya atlasları olup belli bir iş için veya yine öğretim sırasında şekil gerektiren diğer bazı dersler için hazırlanan (örneğin jimnastik atlası) atlasların da sanıldığından daha fazla sayıda olduğu dikkati çekmektedir. Bütün bu kayıtlar arasında '*tarih atlası*' ibaresi taşıyan sadece Mehmed Eşref

ve Abdülkerim Nadir'e ait atlaslar olup, yaptığımız araştırmada başka hiç bir tarih atlası kaydına rastlanmamıştır. Bunlardan sonraki tarih atlasları ise ancak Cumhuriyet'in ilanından ve Latin harflerinin kabulünden sonra hazırlanmıştır⁵¹.

Burada, Türkçe-Osmanlıca basılmadığı ve ülkemizde hazırlanmadığı için bu katalogta yer almayan fakat Osmanlı İmparatorluğu için kaleme alınan bir atlasın bahsetmeden geçmek doğru olmayacaktır. Çünkü konuyu yakından takip edenlerin bildiği bir eser olarak 1843 ve 1844 yıllarında J. J. Hellert tarafından hazırlanan '*Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'Empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique*' isimli ve dönemine göre muhteşem sayılabilecek atlas üzerinde durulmaya değerdir.

Bu atlas, Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) tarafından hazırlanan ve orijinali Almanca (10 cilt) yazılan ve Fransızca'ya çevirisi 18 cilt, Türkçe'ye çevirisi 11 cilt halinde basılan Osmanlı tarihi için hazırlanmıştır. Hammer'in, eskimiş olmakla beraber halen aşılamayan bu önemli eseri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'na kadar gelen, Almanca olarak kaleme aldığı '*Geschichte des Osmanischen Reiches*' adındaki tarihidir (GOR, I-X, Pesth, 1827-1835). Fransızca tercümesi J. J. Hellert-L. Dochez tarafından gerçekleştirilen eserin (*Histoire de l'empire ottoman*, I-XVIII, Paris, 1835-1844) önemli bir kısmı, bu tercümeden Mehmed Atâ Bey tarafından bazı notlar ilavesiyle Türkçe'ye çevrilmiş, '*Devlet-i Osmâniyye Târîhi I-X*' adı ile (İstanbul 1329-1337, XI. cilt 1947'de) hazırlanmıştır⁵². Hammer eserini 1835 tarihinde tamamlamış olduğuna göre, eserinde konuyu daha anlaşılır kılacak haritaların eksikliğini fark etmiş olacak ki, kısa süre sonra Fransızca çevirisi yapılırken ek olarak bir de atlas hazırlattırmaya girişmiştir.

Hellert tarafından hazırlanan bu eser, bir yabancı tarafından kaleme alınmış olsa da Türkiye için hazırlanmış ilk atlasıdır. Başka bir ifade ile sadece Osmanlı İmparatorluğu'na ayrılması bakımından bir ilk özelliğindedir. Bu dönemde, Avrupa'da hazırlanan çok sayıda coğrafya ve tarih atlası varsa da, bunların çoğunluğu hazırlayanların kendi düşünce ve ihtiyaçlarına cevap verir nitelikte ve hepsi de Osmanlı coğrafyasına ve tarihine ancak birkaç

⁵¹ Karşılaştırma için bkz: Milli Kütüphane, *Eski Harfli Türkçe Basma Eserler Bibliyografyası*.

⁵² İlber Ortaylı, "Hammer-Purgstall", *DİA*. C. 15, (1997), s. 490; Zeynep Dörtok-Abacı, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)", *UÜ. Fen-Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 15 (2008), s. 398.

haritada yer veren çalışmalardır. Bu kuralın dışına çıkan en önemli istisna, Hammer'ın meşhur Osmanlı tarihi kitabının Fransızca tercümesi için hazırlanan atlasır. J. Von Hammer, bu geniş kapsamlı eseri için, Fransızca çevirisinin ekinde J. J. Hellert'e bir atlas hazırlattırıştır. Eserin Fransızca'ya çevrilmesi işi, Hellert'i kitabın Almanca baskısında yer alan yararsız ve kötü haritaların hepsini eleyerek yeni bilgiler doğrultusunda bir atlas hazırlamaya yöneltmiştir. Bizzat Hammer'ın denetimi ve gözetimi altında 1843 ve 1844 yılında iki ayrı cilt halinde basılan bu atlas '*Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'Empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique*' ismini taşımaktadır⁵³. "Hammer'ın Fransızca çevirisinde yer alan bu mükemmel ek bölüm, imparatorluğun II. Mahmut dönemi sonundaki bütün bölgelerinin açık, ayrıntılı ve kusursuz olarak basılmış büyük ölçekli haritalarını içermektedir. Bu atlas, o zamana kadar Osmanlı için hazırlanan en iyi tarih atlası durumundadır. Zamanına göre oldukça iyi hazırlanmış olan atlasla bulunan açıklamalar ve tablolar konuyu izah etmek adına çok yararlıdır"⁵⁴.

Bu alıntıda görüldüğü üzere Pitcher ve Dağtekin bahsi geçen esere "tarih atlası" deseler de bize göre tarih atlası olarak kabul etmek biraz zorlama olacaktır. Çünkü 1843 ve 1844 yılında iki cilt halinde ve 35x52 cm boyutlarında basılan bu atlas, Osmanlı Devleti'nin geçmişi/tarihi hakkında değil, atlasın hazırlandığı dönem yani çağdaş dönemi ele almaktadır. Atlasın 1843 yılında basılan cildi tamamen haritalardan oluşmakta ve toplam 39 yaprakta harita bulunmaktadır. Eserin özünü Osmanlı İmparatorluğu'nun 1843 yılındaki sınırları ve bu sınırlar içinde kalan sahanın incelenmesi oluşturmaktadır. Eşyükselti eğrisi yöntemi⁵⁵ ile harita yapmak henüz yaygınlaşmadığı için hepsi de tarama yöntemi ile hazırlanan atlasla yer alan 39 haritadan 23 tanesi coğrafya haritasıdır. Tamamında çizgi ölçeğin kullanıldığı haritaların

⁵³ J. J. Hellert, *Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique*. Bellizard, Paris 1843 ve 1844.

⁵⁴ Pitcher, *a.g.e.*, s. 38; ve ayrıca, Dağtekin, *a.g.e.*, s. 20; H. Dağtekin, "Günümüzde Tarih Haritacılığının Durumu ve Biz", *IX. Türk Tarih Kongresi (1981) Bildirileri*, s. 1451-1504, TTK. Yayınları, Ankara 1989, s. 1453.

⁵⁵ Aslında, eşyükselti eğrisi/izohips ile ilk defa harita yapma fikri Fransa'da çıkmıştır. 1782 yılında Fransız, Jean-Louis Dupain-Triel (1772-1805), Marcellin Ducarla'nın fikrini benimseyerek 'izohips' teorisini ileri sürmüştü ve 1791 yılında da bu teoriyi uygulayarak Fransa'nın izohipsli bir haritasını hazırlamıştır. Bu denemeye rağmen, uzun süre yeni tarzda yükselti gösterimi bir türlü yayılamamıştır. Gerçek yükseltileri bilinen yerlerin pek az olması belki buna sebep olmuştur. Doğu kısmı hariç Avrupa gibi büyük bir sahanın yükseltilerinin bu yöntemle gösterilmesine ancak 1824 yılında başlanmıştır. Bu da Danimarkalı J. H. Bredstorff ile O. N. Olsen sayesinde olmuştur. Fazla bilgi için bkz: Gümüşçü-Balcıoğulları, *a.g.e.*, s. 335-336.

büyükleri 48x63 cm, 39x78 cm veya 48x63 cm ve küçükleri ise 27x32 cm boyutlarındadır. Tarama yöntemi ile gösterilen röliyef üzerinde şehirler, kasabalar ve ölçeği uygun olanlarında önemli köylerin gösterildiği haritalarda akarsular, göller, yollar ve bazılarında sınırlar da belirtilmiştir. İlk haritada o tarihteki Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamı gösterilmiş ve arkasından ayrıntıya girilerek her bölgeye yer verilmiştir. Osmanlı topraklarının gösterimi bittikten sonra Avusturya, Rusya, Kafkasya, Kırım, Tataristan ve Türkistan ile İran yani Osmanlı'nın ilişkide olduğu veya komşu toprakları ele alınmıştır.

Bu haritalar yanında 57x67 cm boyutlarında çizgi ölçekli olarak hazırlanmış mükemmel bir İstanbul planı verilmiştir. Lejant içerisinde İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar'ın idari birimleri ve bunlar içerisinde kalan mahallelerin listesi verildiği gibi aynı bilgiler Eyüp, Hasköy, Kasımpaşa, Tophane ve Fındıklı gibi şehrin yakınındaki yerler için de kaydedilmiştir. İstanbul'dan sonra 27x31 cm boyutlarında Çanakkale boğazının da haritası verilmiş ve arkasından 16x26 cm boyutlu bir Viyana planı verilmiştir. Bu üç harita ile birlikte yukarıda belirtilen 23 harita tamamen çağdaş bilgileri verdiği için tarih haritası değil coğrafya haritasıdır.

Atlata geçmişe ait, yani tarihi harita niteliğinde olan örnekler de bulunmaktadır. Tamamı savaş alanı kroki/planları ile kuşatma kroki/planlarından oluşan bu örnekler arasında; Kosova savaşı krokisi (ölçeksiz yapıldığından plan değil krodidir), Niğbolu savaşı krokisi, Ankara savaşı krokisi, Varna savaşı krokisi, Mohaç savaşı krokisi, Gotthard savaşı planı, Zenta savaşı planı ve Belgrad savaşı (1717) planı bulunmaktadır. Savaşlardan sonra kuşatmalara geçilmekte ve İstanbul kuşatma planı, İşkodra kuşatma krokisi, Rodos kuşatma krokisi, Viyana kuşatma planı ve Seged kuşatma planı verilmektedir.

1844 yılında basılan ikinci ciltte, haritalardan daha çok açıklamalara yer verilmiştir. Hammer'in eserinde uzun uzun izah edilen tarihi bilginin kısa bir özeti şeklinde kaleme alınan bu atlasın vurgusu, metin içerisinde verilen liste ve tablolar ile daha da kuvvetlendirilmiştir. Metin sonunda 1843 yılında basılan cildin içindeki haritalara tekrar yer verilerek, önceki ciltte sadece haritalardan oluşan atlas "açıklamalı atlas" niteliğine getirilmiştir. Fakat haritalar önceki ile aynı olduğundan, savaş yeri ve kuşatma kroki/planları dışında yine coğrafya haritaları ağırlıklıdır.

Şu durumda 13 tane savaş yeri ile kuşatma kroki/planı olan atlata 26 tane çağdaş coğrafya haritası bulunmaktadır. Başka bir ifade ile atlas tarih atlasından çok coğrafya atlası niteliği taşımaktadır. Zaten atlasın hazırlanma amacı Hammer'in eserinin tamamlayıcısı olmak düşüncesi olduğundan, içerisinde geçmişe ait savaş ve kuşatmaların haritasının bulunması son dere-

ce normaldir. Gerçi bahsi geçen bu son haritalar nedeniyle atlası, “*tarih atlası*” demek de yanlış olmayacaktır. Böyle olmasına rağmen bu eser, Türkiye’de hazırlanan hiçbir tarih atlasında kullanılmamış gibi görünmektedir. Gerçekten de H. Dağtekin dışındaki müelliflerin hiçbirisi bu atlası bahsetmezler. Fakat yukarıda belirtilen hususlardan dolayı, elinizdeki çalışmada bu eser tarih atlası olarak kabul edilmemiştir. Bu konuda, W. Goffart tarafından hazırlanan ve tarih atlaslarının ortaya çıkışından itibaren üç yüz yıllık (1570-1870 dönemindeki) gelişimini izleyen geniş kapsamlı çalışmada Hellert atlasından hiçbir bahsin geçmemesi de bizi desteklemektedir.

Hammer’in Osmanlı tarihinin -uzun bir süre sonra olsa da- 1911 yılından itibaren Türkçe’ye kazandırılmış olmasına rağmen, Hellert’in Hammer için yaptığı bu atlas nedense günümüze kadar dilimize kazandırılmamıştır. Üstelik ülkemiz kütüphanelerinde az bulunması, büyük boyutlu ve Fransızca olarak hazırlanması nedeniyle araştırmacıların pek bilmediği ve faydalanmadığı bir atlas olarak kalmıştır.

Buraya kadar verilen bilgilerden sonra şimdi, ilk tarih atlasından başlamak üzere, kronolojik bir şekilde bütün tarih atlasları ele alınacak ve gerekli açıklamalar ile değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1- Mehmed Eşref’in Hazırladığı Tarih Atlası (1910 ve 1913)

Uzun bir coğrafya atlası geleneğinin ardından ve 1843 yılında bir Hellert atlasının basımından sonra, bir Türk tarafından Türkiye’de hazırlanan ilk tarih atlası Mehmed Eşref’in 1910 yılında bastırıldığı eserdir⁵⁶. Dönemin iyi okullarından olan Harbiye’yi bitirerek burada tarih ve coğrafya eğitimi alan Mehmed Eşref⁵⁷ [Albatı]⁵⁸ (1283/1867-1945’de sağ), mezuniyeti

⁵⁶ Mehmed Eşref’in atlasları için ayrıca bkz: Osman Gümüşçü-Seda Önger, “Osmanlı’da Tarih Dersi Öğretiminde Kullanılan Yeni Bir Unsur: Tarih Atlasları”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2009, s. 303-320.

⁵⁷ 1283/1867 yılı Muharreminin üçüncü günü İstanbul’da Şehzadebaşı’nda doğdu. Beşiktaş Askeri Rüştiyesi (1298/1872), Kuleli Askeri İdadisi ve Harbiye’yi (1304) bitirdi. Mektepten çıkar çıkmaz Rumeli Hassa Ordusu’na tayin edildi, Selanik’e gitti. Toptaşı Askeri Rüştiyesi dahiliye zabiti, Eyüp Baytar ve Ezcacı Askeri Rüştiyesi (1307) görevinde 14 yıl hizmet ederek 1321 yılında baytar mektebinden Toptaşı Askeri Rüştiyesi’ne, bir yıl sonra da Harbiye Mektebi dahiliye kolağalığına nakledildi. Meşrutiyetin ilanından sonra Kuleli Askeri İdadisi tarih muallimliğine tayin olundu. ‘Tarihi Umumi’ ve ‘Osmanlı Atlası’ isimli eserlerini bu sırada yazmıştır. Aynı zamanda Harbiye’de o mektebe bağlı olarak şehzadelerin talim ve terbiyesi için açılan sınıflarda da hocalık yaptı. 1922’de zatürre geçirdiği için muallimlikten ayrıldı ve emekli oldu. Fazla bilgi için bkz: Şapolyo, *a.g.e.*, s. 3.

⁵⁸ E. İhsanoğlu ve arkadaşları tarafından hazırlanan ve Osmanlı coğrafya eserleri için hazırlanmış en iyi bibliyografya ve biyografya kitabı olan Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi isimli çalışmada; Mehmed Eşref’in hayatı hakkında sadece, ‘Mekteb-i Saadet ders nazırı,

takiben yaptığı çeşitli görevlerden sonra Kuleli Askeri İdadisinde tarih muallimliğine başladı. Burada verdiği tarih ve coğrafya derslerinde görsel malzeme ve bu arada harita ve atlas yokluğu büyük sıkıntı yaratıyor, öğrencilerin dersi anlamasını güçleştiriyordu. Bu sıkıntıyı gidermek düşüncesiyle öncelikle coğrafya derslerinde kullanılması için coğrafya atlası hazırlama girişimlerine başladı. İncelediğimiz ve künyesine ulaşabildiğimiz basılmış atlaslara bakılırsa M. Eşref'in 1908 yılında hazırladığı ilk coğrafya atlası, 32 sayfa ve 12 haritadan oluşan küçük bir çalışmadır. Aynı yıl ayrıca iki coğrafya atlası daha hazırlamış olup sonraki yıllarda da çalışmaya devam ederek, bazen birkaç kişi ile ortak coğrafya atlasları hazırlamıştır⁵⁹.

Mehmed Eşref'in tarih atlası ile ilgili çalışmaları, tarihçilik anlayışı, o dönemde yapılan yeniliklerle ilgili söyledikleri açıklamalar ve hatıralarında kullandığı ifadeler, genel olarak tarih atlaslarının ortaya çıkışı yani Türkiye'de basılan ilk tarih atlasının hazırlanış sebepleri ile ortaya çıkış sürecini çok iyi ifade ettiğinden aynen buraya almakta fayda vardır:

Harbiye mektebinden sonra Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi olarak tayin edildim. Mekatib-i Askeriye Nazırı Ferik Fatih'li Tevfik Paşa, askeri idadilerinde bir ıslahat yaparak, burada derslerin yeni usul üzere yapılmasını arzu ediyordu. Bu sebeple askeri idadilerinden birçok muallim çıkarılmış, yerlerine de daha yüksek bilgili muallimler tayin edilmişti. İşte ben de bunlar arasında Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi tayin edildim. Eskiden askeri idadilerde tarih iki gruba ay-

İstanbul Askeri İdadisi tarih hocası ve binbaşı olduğundan başka bilgi bulunamamıştır' (OCLT II, s. 472) denilmişse de, 1945 yılında E. B. Şapolyo tarafından hazırlanan ve doğrudan Mehmed Eşref'in ağzından hatıralarını yazdığı kitaba ulaşılmaktadır. Burada Prof. Dr. Ali Birinci vasıtasıyla Enver Behnan Şapolyo tarafından hazırlanan kitabı bulmak için hiç zaman kaybedilmemiştir. Bu vesile ile Sayın Birinci'ye burada teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

⁵⁹ Bunları şöyle sıralamak mümkündür: Şirket-i Mürettebiye matbaasında basılan 1324/1908 tarihli '*Coğrafya-yı Umumi Atlası*' 32+12; '*Rüşdiye Derecesinde Bulunan Mekatib İçin Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1324/1908, Asır Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 32, 13 çift sayfa; '*Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1324/1908, Mürettebiye Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 5+188+2, 37 pafta harita; '*Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1325/1909, Asır Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, 197+3, 37 pafta harita; '*Umum Vilayet-i Şahane-yi Havi Küçük Atlas-Umumi Küçük Atlas*', 1325/1909, Şirket-i Mürettebiye, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 32+32+127; M. Eşref'in ortak hazırladığı ilk atlas, Binbaşı Mehmed Nasrullah, ve Kolağası Mehmed Rüşdü ile birlikte hazırladığı şu eserdir: '*Memalik-i Mahruse-i Şahaneye Mahsus Mükemmel ve Mufassal Atlas*', 1325/1909, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 133+6 sayfa, 34 pafta; '*Mükemmel ve Mufassal Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1330/1914, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 192+pafta harita; '*Rüşdiye Derecesinde Bulunan Mekatib İçin Coğrafya-yı Umumi Atlası*', 1330/1914, Necm-i İstikbal Matbaası, Karacaoğlu Matbaası, Tefeyyüz Kitabhanesi, 31,11 çift sayfa.

rılmıştı: Umumi tarih ve Osmanlı tarihi. Yeni usulde tarih dersi haritalar üzerinde takip ediliyordu. Ben de tahtaya önceden çok güzel haritalar yapıyordum. Bununla beraber bir devrin muharebesini anlatırken, komşu devletler ve onların takip ettikleri harp usulleri ve bize karşı olan harici siyasetleri ve muharebeler neticesinde yapılan muahedeler de ayrıca gösterilmek suretiyle tarih derslerinde bir inkılap yapılıyordu⁶⁰.

Mehmed Eşref, tarih derslerini anlatırken, görsel malzeme ve bu arada tarih atlası eksikliğini nasıl çözümediğini ve böylece hazırladığı atlasın yapım aşamalarını aynen şöyle ifade etmektedir:

Kuleli Askeri İdadisi'nde tarih derslerini vermeğe başladığım zaman talebede tarihe karşı büyük bir alaka uyanmıştı. Dersten önce tahtaya anlatacağım bahse ait haritaları da yapıyordum. Talebeler de bu haritaları büyük bir alaka ile defterlerine çekiyorlardı. Bir gün bu haritaları talebenin birisinde toplu bir halde görünce, bir araya toplayarak neşretmeyi düşündüm. O zamanlar Kuleli İdadisi'nin coğrafya muallimi Remzi Bey bana Almanca bir tarih atlası⁶¹ verdi. Bu eserden de ilham alarak bir tarih atlası hazırlayıp, Mekteb-i Harbiye matbaasında basturdum. Eserimin adı 'Tarih-i Umumi ve Osmanlı Atlası' idi. Bugüne kadar Türkiye'de bir tarihi atlas yazmak kimsenin aklına gelmemiş, hiçbir yayıncı da böyle kıymetli bir eseri ne kimseye yaptırabilmiş ve ne de bastırabilmişti. Tarih tedrisatı bakımından mühim olan bir boşluğu bu atlas doldurmuştu. Tarih, geçmiş insan cemiyetlerinin hayatlarını, kültür ve medeniyetlerini zaman ve mekan göstererek yazılı vesikalarla araştırıp nakleden bir ilimdi. Tarih, vakaları zaman sırasıyla kronolojik bir şekilde tespit ettiği gibi, vakanın zamanı yanında mekanını da tayin ettiği takdirde vakalar tarihi bir mahiyet alabiliyordu. Tarihi vakaların zamanı kronoloji cetvelleri ile vakaların vukua geldiği yerler de tarih atlası ile gösterilirdi. Avrupa memleketlerinde tarih derslerine başlayan her talebe daha ilk sınıflarda bir kronoloji kitabı ile bir tarih atlası alarak derslerine başlıyor, vakalar da tarih atlası ile takip ediliyordu. Halbuki Türkiye'de o zamana kadar böyle bir tarih atlası yoktu. Hazırlanmış olduğum atlas bütün askeri idadilerle beraber bütün rüştiye ve sultanîyelerde kabul edildi. Bu tarih atlasını okumayan veya görmeyen münevver kalmadı⁶².

"Atlasın umumi kısımlarında Naci Paşa'nın Atlas Historik'ten⁶³ ettiği tercüme dolayısı ile himmetlerine mazhar olduk. Derslerimizi

⁶⁰ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 36.

⁶¹ Bu tarihe kadar Almanca basılmış çok sayıda tarih atlası vardır.

⁶² Şapolyo, *a.g.e.*, s. 36.

⁶³ Hangi atlas olduğu tespit edilememiştir.

bu atlas üzerinden takip ettik. Askeri idadilerde tarih derslerinde yapılması arzu edilen ıslahat da yapılmış oldu. Eski muallimler bu şekilde ders vermezler, derslerini yalnız tarihi hikayeler ve vakalara ait şairlerin kitalarını talebelerinin defterlerine kaydettirmekle vakit geçirirlerdi”⁶⁴.

“O zamanlarda tarih atlası yazmam bir mesele oldu. Herkes atlas kelimesini, bildiğimiz atlas⁶⁵ zannediyordu. Onlara bir tarih atlası nedir, faydaları nedir anlatana kadar çok zahmet çektim. Çünkü Türkiye’de kimse tarih atlası nedir henüz bilmiyordu. Atlas yazmak ihtiyacını bana talebelerim hatırlattı. Onların, tahtaya çizdiğim haritaları bir araya toplamaları, bana bu eseri meydana getirmeğe vesile oldu. Bu eseri pek zorluklara katlanarak vücuda getirdim. Bütün haritalarımı ben yaptım. O zamana kadar mevcut bir tek tarihi atlas olmadığından, bunları benim yapmam icap ediyordu”⁶⁶.

“Nihayet bu atlası Harbiye Mektebi matbaasının müdürü Ahmet Bey’in yardımıyla basmaya başladık. Matbaada taş üzerine bütün renkleri ben yaptım. Birinci tabı 1.500 adet basıldı. Memlekette bu atlas büyük bir rağbet gördü. Şehzadelerden tutun da, bütün askeri kumandanlar, sivil ve askeri talebeler de bu eserden elde etmek arzu ediyorlardı. Nihayet Maarif Nezareti de müracaat ederek o da bastırmak istedi. Fakat kitaba konulacak fiyat meselesinden bastırmadılar. İkinci tabı 5.000 adet üzerine basıldı. İşte zamanımıza kadar bu atlas satılmaktadır”⁶⁷.

Mehmed Eşref’in hazırladığı atlasın⁶⁸ ilki ‘*Muhtasar Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*’ adıyla 1326/1910 yılında ve toplam 98 haritadan meydana gelen bir atlas olarak basılmıştır⁶⁹. Bu haritalardan 32 tanesini Avrupa ve dünya tarihine, 55 tanesini de Türk tarihine ayırdığına ve Türk tarihi ile ilgili olanları kendisi çizdiğine göre, bu atlasın önemli bir kısmı Mehmed Eşref’in araştırma ve çalışmalarının ürünüdür. Mehmed Eşref, çalışmalarına devam ederek eserlerini daha iyi bir seviyeye çıkarmaya gayret eden bir

⁶⁴ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 41.

⁶⁵ Burada ‘bildiğimiz atlas’ ile kastedilen coğrafya atlasıdır.

⁶⁶ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁷ Şapolyo, *a.g.e.*, s. 41.

⁶⁸ M. Eşref’in hatıralarını kaleme alan E. B. Şapolyo, Mehmed Eşref’in yaptığı işlerin önemini şu ifadelerle vurgulamaktadır: “Şimdiye kadar Türkiye’de bu kadar nefis bir tarih atlası daha basılmamıştı. Eşref Bey, bu eseri ile uzun seneler uğraşarak, Türk irfan hayatına mühim bir eser kazandırmak şerefini kazanmıştır. Umumi ve bilhassa Türk tarihi ile meşgul olanlara bu eserden mühim bir rehber olamaz...”. Bkz: Şapolyo, *a.g.e.*, s. 40.

⁶⁹ Mehmed Eşref, *Muhtasar Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, Dersaadet Askeri İdadisi tarih muallim binbaşı. Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1326.

müellif olduğundan ilk atlasın adındaki *muhtasar* ibaresini kaldırıp genişleterek '*Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*' adıyla yeni bir tarih atlası hazırlamıştır. İlkinden üç yıl sonra 1329/1913'de basılan genişletilmiş ikinci baskıda toplam 150 harita yer almıştır⁷⁰. Bu baskıda Avrupa ve dünya tarihine ayırdığı harita sayısını sabit tutarak (32), Türk tarihi ile ilgili haritalara ilaveler yapmış ve bu konuya ait 106 tane harita çizmiştir. Böylece atlas, hem içerik olarak genişlemiş hem de Türk tarihine ayrılan sayfalar artmıştır. Boyutları 17x25 cm olan ve ilki 46 sayfa ve ikincisi 64 sayfadan oluşan her iki atlas da incelendiğinde, Mehmed Eşref'in hem nicelik hem de nitelik anlamında eserinin kalitesini artırdığı rahatlıkla görülmektedir. Harita başlıkları, incelenen konular ve gösterim tarzları bahsedilen gelişmeyi çok net bir şekilde kanıtlamaktadır. Haritalarda kullanılan renkler, başlıkları, işaretler kısmı ve kullanılan kesir ölçek gibi özelliklere bakılırsa, Mehmed Eşref'in hem harita hem de tarih alanında kendini iyi yetiştirdiği söylenebilir. Türkiye'de hazırlanan ve basılan ilk tarih atlası olmasına rağmen, yukarıda belirtilen niteliklerinden dolayı, uzun süre kullanımda kalmış ve ancak Latin harflerinin kabulünden sonra ikinci plana itilmiştir. Dönemin karakterine ve tarihçilik anlayışına uygun olarak çoğunlukla askeri-siyasi tarih konularından oluşan atlasın önemi, sadece Türk Tarih Atlasları içinde ilk defa basılması ile değil, aynı zamanda eserin nitelik açısından da oldukça yüksek bir seviyede bulunmasından kaynaklanmaktadır.

2- Abdülkerim Nadir'in hazırladığı Tarih Atlası (1915)

Şimdiye kadar yaptığımız araştırmalarda hayatı hakkında hiçbir bilgiye ulaşamadığımız ve Türkiye'de hazırlanan ikinci tarih atlasının⁷¹ müellifi Abdülkerim Nadir'dir⁷². Atlasın üzerinde de belirtildiği üzere, müellif Üsküdar Mektebi Sultanisi'nde müdürlük yapmıştır. Aldığı eğitim ve hazırladığı eser gereği tarihçi olduğunu düşündüğümüz Abdülkerim Nadir yine o dönemde tarih derslerinde tarih atlasları eksikliğini görerek, muhtemelen Mehmed Eşref'in yaptığı atlasın önemini anlayarak ve hatta ondan esinlenerek kendisi de bir atlas hazırlamıştır. 1331/1915 yılında basılan atlasına, '*Mükemmel ve Mufassal Tarih-i Osmani Atlası*' ismini vererek ülkemizde ilk defa Osmanlı tarihine münhasır milli bir tarih atlası hazırlamıştır. Muhte-

⁷⁰ Mehmed Eşref, *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, Dersaadet Askeri İdadisi tarih muallim binbaşı. Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1329.

⁷¹ Abdülkerim Nadir'in atlası için ayrıca bkz: Gümüşçü-Önger, *a.g.e.*, s. 303-320.

⁷² Abdülkerim Nadir, *Mükemmel ve Mufassal Tarih-i Osmani Atlası*, Üsküdar Mektebi Sultanisi Müdürü Abdülkerim Nadir Bey tarafından tertip ve tersim edilmiştir. Tefeyyüz Kütüphanesi, İstanbul 1331. (26 sayfa, 30 harita).

melen M. Eşref'in atlasının Türk tarihine hasredilmemiş olmasından hareketle hazırlanan bu atlas, M. Eşref'ten daha sonra basılmasına rağmen, ne yazık ki içerik, baskı kalitesi ve gösterim tarzı olarak aynı kaliteyi yakalayamamıştır. Çünkü öncelikle oldukça uzun bir süreyi kapsayan Osmanlı tarihine hasredilmiş olmasına rağmen sayfa sayısı 26 ve toplam harita sayısı 37'dir. Boyutları 18x30 cm olan bu atlasın nicelik özelliklerinden sonra niteliğe bakıldığında, özellikle muahede/antlaşma haritalarının çizilmesinden de anlaşılacağı gibi fazla uğraşmadan kolay yoldan eser hazırlama yoluna gidilmiştir. Başka bir ifade ile Osmanlı'nın sahip olduğu toprakları ele alan dağınık ve sistemsiz yöntemlerle hazırlanan tarih kitaplarını okuyarak sınırları belirlemek yerine, antlaşma maddelerine bakılarak sahip olunan topraklar kısa yoldan belirlenmiştir. Toplam 26 sayfada 37 haritadan müteşekkil bu tarih atlası, Kayıhan aşiretinin Anadolu'ya gelişi ile başlatılmış ve Berlin muahedesi ve 1327 yılındaki hali hazır durumun gösterildiği harita ile bitirilmiştir. Renklerin solukluğu ve çizgi dışına taşması gibi baskı hata ve yetersizlikleri yanında, asıl önemli sorunlardan biri haritalarda hiçbir ölçeğin kullanılmamasıdır. Bu eksiklerine rağmen, genel tarihe ait olmayıp sadece Osmanlı Devleti'ne ayrılması bakımından ilk olması (her ne kadar Mehmed Eşref'in ilk atlası da başlık olarak sadece Osmanlı'ya ayrılmış gibi görünse de, içerik olarak genel tarih atlasıdır) bu eserin en önemli üstünlüğü durumundadır.

Sonuç itibarıyla, kalite açısından Mehmed Eşref'ten geri kalan bu atlasın muhtemelen az sayıda basılması ve kaliteli olmamasından dolayı, gerek H. Dağtekin'in çalışmalarında gerekse de başka bir yerde kullanıldığı veya kaynakçada verildiği tespit edilememiştir.

3- Türk Tarihinin Anahatları Atlası (1931) ve (Türk Tarih Tezi) Tarih Atlası (1941)

Cumhuriyetin ilanından sonra, birçok sahada başlatılan yenilikler özellikle bilim ve eğitim alanında daha fazla hissedilmiştir. Bu bağlamda bizzat Atatürk tarafından, dönemin ilgililerine verilen görevlerden biri Türk tarihi ve dilinin çağdaş bilimsel yöntemlere uygun bir şekilde araştırılmasıdır. Bu bağlamda 1930'lu yıllarda Atatürk'ün desteklediği *Türk Tarih Tezi* araştırmaları gereği, yapılan bir dizi çalışma vardır ki, bu kapsamda yürütülen çalışmalar içinde tarih atlası da bulunmaktadır. Türk Tarih Tezi⁷³ 1930'lu yıllarda Türkiye'de ortaya atılan ulusçu bir tarih yorumu olup Osmanlı tarih

⁷³ Bu konuda fazla bilgi için bkz: E. Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Tezine*, çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

yazımının mirası olan İslam merkezli tarih yorumlarına ve Avrupa merkezli tarih yorumlarına karşı alternatif bir ulusçu yorum geliştirilmesi amacıyla ortaya atılmıştır. Türk Tarih Tezi'nin iki temel amacından söz edilebilir:

1-Türk ulusunu odak alarak tarihi yeniden yazarak bir Türk ulusal kimliğinin yaratılmasına katkıda bulunmak, bu şekilde Cumhuriyet'in temel amacı olan ulus-devlet yaratma sürecine tarihsel bir referans oluşturmak.

2-Türklerin dünya uygarlıklarının gelişiminde önemli bir yere sahip olduğu tezini kanıtlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin meşruiyetinin tarihsel olgularca doğrulandığını göstermek.

Bu bağlamda yürütülen çalışmalardan evvel, Türk tarih tezini ele almak için hazırlanacak kitaplarda kullanılması amacıyla, 1931 yılında öncelikle numune bir tarih atlası basılmış olup bu atlasın önsözünde aynen şu ifadeler kullanılmıştır:

“Bu atlas Türk Tarihi Tetkik heyeti azasından tarih ve medeni bilgiler muallimi Afet Hanım ile riyaseti cumhur umumi katibi Mehmed Tefrik, Çanakkale mebusu Samih Rifat, İstanbul mebusu ve Ankara Hukuk mektebi profesörlerinden Akçora Yusuf, Aydın mebusu Dr. Reşit Galip, Bolu mebusu Hasan Cemil, Ankara Hukuk Mektebi profesörlerinden Sadri Maksudi, Sivas mebusu Şemsettin, İzmir mebusu Vasif ve İstanbul Hukuk Fakültesi profesörlerinden Yusuf Ziya beyler tarafından hazırlanan ‘Türk Tarihinin Ana Hatları’ isimli eserin mütealası kolaylaştırmak maksadı ile tertip edilmiştir. Bugünkü şekli ile bir müsveddeden ibaret olup kitabın tetkik ve tenkidi kendilerinden rica edilmiş olan zevata aynı suretle tetkik ve tenkidi temennisi ile tevzi edilmek üzere yalnız 150 nüsha bastırılmıştır”⁷⁴.

Yukarıda adı geçenlerin oluşturduğu komisyon tarafından hazırlanıp o dönemdeki adı ile Harita Umum Müdürlüğü'nde basılan bu atlas, belirtildiği gibi bir ön çalışmadır. Bir kainat çizimi ile başlayan atlas içerisinde, bunun dışında toplam 57 adet harita vardır. Türklerin anayurdu ve muhaceret yolları ile başlayan haritalar, Türkiye Cumhuriyeti ve Gazi Mustafa Kemal'in milli mücadele teşkilat ve zafer yolları haritası ile tamamlanmaktadır. Harita sayısı az ama büyük boy olarak hazırlanan bu atlas, “*Türk Tarihinin Ana Hatları*”⁷⁵ isimli eserin hazırlanması aşamasında kullanılmış ve eserin tamam-

⁷⁴ Komisyon, *Türk Tarihinin Ana Hatları Atlası*, Ankara 1931, s. Önsöz.

⁷⁵ 1930 yılında sadece 100 adet basılan bu eser 478 sayfadır. Atatürkçü önderlerin ve seçkin tarihçiler tarafından incelenmek üzere az sayıda basılan bu kitap, bahsi geçen kişilere kendi aralarında tartışmaları için bir çerçeve sunmuştur. Mustafa Kemal ve arkadaşları bu kitap ile öncelikle Milli bir tarih yazmayı hedeflemişlerdir. Ayrıca, dünya uygarlığını Roma-Atina

lanmasından sonra, elbette bu atlası oluşturan haritalar da hem sayı hem de kalite açısından oldukça geliştirilmiştir. Gerçekten de adı geçen tarih kitabı bittikten sonra, liselerde okutulmak üzere dört ciltten oluşan 'Tarih' kitabı basılmış ve bu kitapta kullanılan haritalar sonradan atlas olarak basılmıştır⁷⁶. Bu defa normal kitap boyunda basılan atlas, muhtemelen daha sonra geliştirilmek üzere yine müsvedde tarzında basılmış olmalıdır. Ne önsöz, ne bir açıklama hiçbir bilgi verilmeden sadece kapağında 'Tarih Atlası' ibaresi bulunan atlasla içindekilerin ardından hemen haritalara geçilmektedir. Üzerinde sadece tarih atlası ibaresi bulunan bu atlasla, ait olduğu tez dolayısıyla 'Türk Tarih Tezi Atlası' ismi tarafımızdan verilmiştir. Toplam 94 adet⁷⁷ haritanın bulunduğu bu atlas öncekinin devamı ve tamamlayıcısı durumundadır. H. Dağtekin tarafından bu atlas üzerine yapılan değerlendirme aynen şu şekildedir:

"Atatürk'ün 'Türk Tarihinin Anahatları' isimli kitap için bir de atlas hazırlattığı bilinmektedir. Türk tarihi ve Türk kültürü üzerine bütün gücü ile eğilen Atatürk, Türk Tarihinin Tetkik Cemiyeti'ne (Türk Tarih Kurumu) hazırlattığı ve adı "*Cumhuriyet Tarihleri*" olarak tanınan dört ciltlik lise tarih kitaplarına bol miktarda tarih haritaları konulmasına da çalışmıştır. Bu sayede ilk ciltte 22, ikincide 49, üçüncüde 19 ve son ciltte de 8 olmak üzere toplam 98 harita basılmıştır. Kısa sürede ve hızlı bir şekilde hazırlanan bu haritalarda pek çok yanlışlıklar vardı, ama bunların o sıralarda ortaokul ve liselerde bulunan öğrenciler üzerine etkileri pek büyük olmuştur. Daha sonra bu kitaplardaki haritalar, deneme mahiyetinde atlas şeklinde hazırlanıp basılmıştır. Fakat çok az sayıda basıldıklarından elde etmek oldukça zordur"⁷⁸.

Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de basılan ilk tarih atlası olan bu eserler, dönemin en iyi bilim adamları tarafından hazırlandığı için oldukça iyi bir çalışmadır. Türk tarih tezi için hazırlandıkları halde, atlasla yer alan haritalara bakıldığında Türk tarihi dışına da çıktığı ve böylece genel tarih atlası niteliği kazandıkları hemen dikkati çekmektedir. Araştırma ve hazırlığının iyi olduğu anlaşılan bu atlas, belki de daha sonra geliştirileceği

ekseninde açıklayan Avrupamerkezci tarihçiliğin karşısına Asya-Afrika eksenli bir uygarlık teziyle çıkmışlardır.

⁷⁶ Türk Tarihinin Ana Hatları isimli kitaba dayanılarak hazırlanan ve 1931-41 yılları arasında basılan bu kitapların birinci cildi 473 sayfa, ikinci cildi 600 sayfa, üçüncü cildi 478 sayfa ve dördüncü cildi 564 sayfadır. Bu kitapların tamamı Kaynak Yayınları tarafından 2000-2001 tarihlerinde yeniden basılmıştır.

⁷⁷ Bu atlasın içindekiler kısmında yer alan bazı haritalar, eserin içerisinde bulunmamaktadır, dolayısıyla Dağtekin'in verdiği rakamlar ile bir uyumsuzluk söz konusudur.

⁷⁸ Dağtekin, "*Bizde Tarih Haritacılığı*", s. 33.

düşünüldüğünden renkler, gösterim tarzı ve çizgi ölçek yerine kesir ölçek kullanılması nedeniyle batılı örneklerine göre iyi atlaslar sınıfında değildir.

4- Faik Reşit Unat'ın hazırladığı Tarih Atlası (1951)

F. R. Unat (1899-1964)⁷⁹ tarih eğitimi almış olmasına rağmen, derslerde ihtiyaç hissettiğinden harita ve atlas hazırlama işine de girmiştir. Ön-

Öncelikle tek tek coğrafya haritaları hazırlayıp bastıran Unat, daha sonra bu haritaları birleştirerek coğrafya atlası haline de getirmiştir. Coğrafya atlası olarak ilk çalışmasını 1930 yılında bastırması olup 'İlkmekep Atlası' adını taşıyan bu eser 16 sayfadan ibarettir. Harita ve atlas hazırlama da biraz tecrübe kazanınca, bu defa tarih derslerindeki ihtiyaca binaen ilk tarih atlasını, üzerinde duracağımız ve 1951 yılında ilk baskısı yapılan 'Tarih Atlası' isimli çalışmasını hazırlamıştır. 8+48 sayfa hacimle basılan bu atlasın ilk 8 sayfası Ahmed Said Matbaasında basılmıştır. Geriye kalan haritalar kısmı ise, Kanaat Yayınları ile Viyana'daki 'Geographisches Institut' ortaklığı ile hazırlanmıştır. Milli Eğitim Bakanlığı'nca ortaokullar ile liseler için yardımcı ders aracı olarak kabul edilen bu eser, daha sonraki yıllar boyunca günümüze kadar defalarca basılmıştır ve basılmaya da devam edilmektedir.

Unat'ın atlasını değerlendirmeden önce belirtilmesi gerekli olan bir husus vardır. Bu atlas, Wilhelm Schier'in "Atlas zur Allgemeinen und

⁷⁹ 3 Nisan 1899'da İstanbul'da doğan Faik Reşit'in Edirne, Bursa ve İstanbul'da devam eden eğitimi, 1917'de mezun olduğu İstanbul Muallim Mektebi'nde sona erdi. Birinci Dünya Savaşında yedek subay olarak hizmetini yapan Faik Reşit, savaşın bitiminden sonra 1919-1923 yılları arasında İstanbul'da Büyük Reşit Paşa okulunda göreve başlamış ve eğitim sektöründeki hizmetleri öğretmenlik ve müdürlük olarak devam etmiştir. 1923-1926 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı'nda mümevizlik, okullarda öğretmenlik ve müdürlük yaptıktan sonra, 1926 yılından 1941 yılına kadar Milli Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğü görevinde bulundu. Bu arada 1940'ta DTCF, Tarih bölümünü bitirdi. Yine bu süre içinde liselerde tarih ve coğrafya öğretmenliği yapmıştır. Daha sonra Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu üyeliğinde (1941-1946) ve Yüksek Öğretim Genel Müdürlüğünde (1946-48) bulundu. 1948 yılında Gazi Eğitim Enstitüsü'nde ders vermeye başladı ve 1957'de buradan emekliye ayrıldı. TDK, TTK, Türk Coğrafya Kurumu ve Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) Türkiye Milli Komisyonu üyesi olan Unat, burada başkan yardımcılığı görevinde de bulunmuştu. Unat'ın ilk yazısı 1927'de Maarif Düsturu'nda yayımlandı. Eğitim tarihi, Osmanlı tarihi ve Türk devrim tarihi üzerine çeşitli dergi, gazete ve ansiklopedilerde yazılar yazdı. İlkokullar ve ortaokullar için tarih ve coğrafya kitapları, çeşitli harita ve atlaslar hazırladı. Fazla bilgi için bkz: M. Gökman, "Faik Reşit Unat (1899-1964)", *TTK Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 452-468; *AnaBritannica*, C. 31, s. 4.

Österreichischen Geschichte"⁸⁰ isimli atlasından -intihal seviyesine varacak kadar- çok geniş oranlarda faydalanılarak hazırlanmış bir eserdir. Atlasın boyutundan, içindeki haritalara, sayfa mizanpajından/düzeninden harita başlık ve renklerine kadar tamamen aynı olan bu çalışma, sadece Schier'in Avusturya için hazırladığı ayrıntılı haritaların çıkarılarak Türk tarihine ilişkin haritaların konulmasıyla ondan ayrılmaktadır. Ama önsözde bu faydalanmaya dair bir ifade olmadığı ve atlasın kaynakçası da bulunmadığından bu durumu görmek için ilki 1935 yılında hazırlanan ve daha sonra yeni baskılar yapan Schier atlasını incelemek gereklidir.

Önsöz dışında hiçbir açıklama, dipnot veya kaynakçası olmayan tarih atlasında Unat, yaptığı çalışmayı şu şekilde takdim etmektedir:

"Tarih öğretiminin yardımcı vasıtaları arasında, iyi tertip edilmiş, didaktik vasıfları tamam haritaların, konuyu kavratmakta ve onu ana çizgileriyle hafızaya gereği gibi yerleştirmekteki rolü malumdur. Hele bu yolda hazırlanmış haritaları, sistemli şekilde bir araya toplayan ve her zaman el altında bulundurulması mümkün olan bir atlasın, faide ve lüzumunda ise tereddüt gösterilmez. İşte tarih öğretimimizde kendini kuvvetle hissettiren bu ihtiyacı kısmen olsun gidermek isteğiyle, 'tarih atlası'nı hazırlamış bulunuyorum. Memleketimizde Türk harfleriyle basılmış ilk tarih atlası"⁸¹ olan bu küçük eserin, daha iyileri ortaya çıkıncaya kadar, kendi sahasında bir boşluk dolduracağımı ummaktayım"⁸².

"Bu atlas, bugüne kadar tanınmış ve muhtelif memleketlerde çeşitli dillerde basılmış olan klasik tarih atlaslarından çok farklı bir karakter taşımaktadır ve kelimenin tam manası ile sadece bir tarih atlasıdır. Gayesi: çok cepheli olan tarih olaylarını; milli hareketler, siyasi gelişmeler, ekonomik yayılmalar, kültürel tesir ve münasebetler bakımından mümkün olduğu nispette müşahhas bir hale getirerek kolayca ve devamlı kalacak bir şekilde öğrencinin hafızasına mal etmektedir. Bu sebeple atlasın haritaları, bugüne kadar alışılan şekilde olduğu gibi, imkan nispetinde çok ismi içine alan, en küçük teferruatı bile tespit etmeğe çalışan ve kartografik sıhhatinden hiçbir fedakarlık yapmayan küçük ihtisas haritalarından tamamen ayrıdır. Ve sadece ilgili bulunduğu konuyu gereği gibi canlandırmayı hedef tutan, şematik ve

⁸⁰ Schier, Wilhelm (Bearb.), *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte*. Kleine Ausgabe. Hölzel Wien 1935. (Tit., Index, 32 farb. Karten, Okart., schwache Lichtu. Gebrauchsspuren. Beilieg. ein 16seit. Beiheft).

⁸¹ Kendisi de faydalandığı halde Unat'ın, Türk Tarih Tezi için hazırlanan atlasları yok sayıyor olması son derece ilginçtir.

⁸² Faik Reşit Unat, *Tarih Atlası*, Kanaat Yayınları, İstanbul Tarihsiz, s. Önsöz.

imkan derecesinde sade ve az yazılı haritalardır. Bunlarda konu için lüzumu olmayan yer adları, öğrencinin coğrafya bilgisinin temelini teşkil eden başlıca deniz, nehir ve dağ adları gibi onun bu konudaki coğrafya bilgisini cesaretle kullanmak ve kontrol etmek imkanını sık sık veren isimler; hafızada yük teşkil etmekten başka faidesi olmayan diğer her türlü teferruat terk edilmiştir. Buna karşılık haritalara mavi renkle basılan ve bugünkü coğrafi durumla devamlı şekilde ve kolay mukayese yapmayı sağlayan ve mümkün olduğu kadar gerek saha, gerek ölçek bakımından, ancak konunun icabına göre, değişiklik gösteren yazısız birer zemin esas tutulmuştur. Genel olarak öğrencilerin coğrafya derslerinde kullandıkları atlasların haritalarının kartografik çizgilerinden başka bir şey olmayan bu yazısız zemin haritalarında, mazi ve hal arasındaki mukayeseyi sağlamak üzere bugünkü siyasi sınırlar da, olduğu gibi gösterilmiş bulunmaktadır⁸³.

H. Dağtekin, Unat tarih atlası için şu ifadelerle yer vermektedir:

“Faik Reşit Unat’ın, Mehmed Eşref’ten yaklaşık 40 yıl sonra, yani 1951’de yayımladığı ikinci tarih atlasımız⁸⁴, tarih haritacılığımız açısından büyük bir aşama teşkil eder. İlk baskısında 49, son baskısında (1976 için) 59 harita (her zaman piyasada satabilmek için tarih belirtmeden) ve büyük boy (21x30 cm) halinde yapılan güncel baskısında harita sayısı tekrar 56’ya inmiş olup atlas, genellikle Putzger’in okul tarih atlasından ve *Cumhuriyet Tarihleri* haritalarından yararlanılmak suretiyle hazırlanmıştır⁸⁵. Haritaların kanevaları, baskı ve kağıt, gösterilen özen takdir edilmekte ise de, artan harita sayısına pek kullanılmayan haritaların eklenmiş olması; son baskısında bazı değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, kalanlarla yeni eklenenlerin oluşturduğu yanlışları da arttırmaktan başka bir yarar sağlamamıştır. Gerçi bu eser, orta dereceli okullara göre düzenlenmiştir; ancak, öğretmen bir konuyu tüm olarak anlatabilmek için bazı coğrafya isimleriyle yer adlarına da gerek duyacaktır. Bunlar ise yeterli görülmemektedir. Birinci haritada kronoloji bir yana bırakıldığı gibi, bazıları eğitim ve öğretim bakımlarından, bazıları da bilimsel açıdan örneklerindeki yanlışları aktarmaktan öteye geçememişlerdir. Yakın tarihimizle ilgili olarak,

⁸³ Unat, *a.g.e.*, s. Önsöz.

⁸⁴ H. Dağtekin, *Türk Tarihinin Anahatları* için hazırlanan atlası yok sayıyor olacak ki, burada Unat atlasını ikinci atlas olarak kabul etmektedir.

⁸⁵ H. Dağtekin, Unat’ın Putzger’den faydalandığını söylese de yanılmaktadır. Çünkü Unat atlası, Schier atlasının her açıdan aynısıdır. Sadece bazı haritalarda küçük değişiklikler olup Schier atlası dışında Dağtekin’in de belirttiği gibi sadece Türk Tarih Tezi atlaslarından alıntılar vardır.

Mehmed Eşref atlasında 40 kadar harita kullandığı halde, Faik Reşit Unat atlasında, cumhuriyet dönemi de dahil 21 harita kullanılmıştır⁸⁶.

Kitapçılarda bulunan son baskıya bakılırsa, 21x30 cm boyutlarında, 48 sayfa (sayfa numaraları belirtilmemiş) ve baskı tarihi belirtilmeden basılmıştır. 58 adet haritanın bulunduğu bu atlas, 15 ilkçağ, 12 ortaçağ, 8 yeniçağ ve 14 yakınçağ haritasından oluşmaktadır. Haritaların % 82'si askeri-siyasi konulara ayrılmış olan bu atlasla hiçbir yenilik ve güncelleme yapılmadığından, küçük boyda basılırken kullanılan kesir ölçekler büyük boy baskıda ya aynen kullanılmış ya da tamamen kaldırılmıştır. 49 haritalı ilk baskılara göre 26a-b, 27, 40, 41, 44, 45, 46, 47 numaralı haritaların sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Bunlardan yedi tanesi Avrupa tarihine ait olup eski baskılarda hakkında hiçbir haritanın bulunmadığı Anadolu Selçuklu'larına ait bir harita ilave edilmiştir. İlk baskılarda yer alan son harita (idari bölünüş haritası) adı değiştirilerek "Hatay'ın Anavatana Katılmasından Sonra Türkiye Cumhuriyeti İdari Bölünüşü (30 Haziran 1939)" başlığı altında 1960'lardaki durum verilmiştir.

Görüldüğü üzere, temeli Schier tarafından hazırlanan Avusturya'ya ait bir tarih atlasına dayanan bu atlas, her anlamda artık devrini kapatmış, işlevini yitirmiş bir eser olmasına rağmen, ne yazık ki piyasada bulunan diğer tarih atlaslarının da bundan çok farklı olmaması nedeniyle halen kullanımdadır.

5-Afif Erzen-Ugo Dettore'nin hazırladığı Tarih Atlası (1970)

1951 yılında Unat'ın hazırladığı atlasın 19 yıl sonra hazırlanan bu atlas, ülkemizdeki ortak çalışma sonucu üretilen ilk tarih atlası karakterindedir. Yine bir ilk olmak üzere, haritalar için kısa da olsa açıklamalar yapılmıştır. Ama bu özellikleri dışında ne içerik olarak ne de gösterim tarzı olarak yenilik getirmeyen, derslerdeki tarih atlası ihtiyacını karşılamak amacıyla hazırlanmış bir çalışmadır. H. Dağtekin, bu atlas için şu değerlendirmeleri yapmıştır:

"Afif Erzen ile Ugo Dettore tarafından hazırlanan Büyük Tarih Atlası⁸⁷, üçüncü tarih atlasımızdır. İtalya'da 'Istituto Geografico de Agostini' aracılığı ile bastırılan bu atlas büyük boyda (21x29 cm) olup, 48 sayfa ve 86 haritadan ibarettir. Unat atlasında önsöz, kısa bir açıklama ve isim dizini bulunduğu halde, bu atlasla buna gerek duyulmamıştır. Kanevalarda enlem ve boylam çizgileri yoktur. Renkler cansız, yazılar

⁸⁶ Dağtekin, "Bizde Tarih Haritaçlığı", s. 34.

⁸⁷ Afif Erzen-Ugo Dettore, *Büyük Tarih Atlası*, Arkın Ofset Basımevi, İstanbul 1970.

estetik görünümünden yoksundur. Haritaların sayısı yeterli olmakla beraber, yazılar çok azaltılmıştır. Atlasın en takdire değer özelliğini bol işaret ile açıklayıcı bilgiler oluşturmaktadır. Milli tarihimize ilgili haritalardaki yanlışlıklar, ne yazık ki, bu atlasla da aynen tekrarlanmıştır. Unat atlasındaki 59 haritadan 21'i tarihimize ilgili olduğu halde, bu atlasın 84 haritasından ancak 25'i milli tarihimize ilgilidir. Üstelik bunların hiçbirisi de doyurucu değildir⁸⁸.

İtalyan meslektaşı ile birlikte çalışan A. Erzen, bu atlas ile Türkiye'de ilk defa tarih atlaslarında yer alan haritalara açıklamalar yapmıştır. Açıklamalar kısa ve birçok durumda yetersiz kalsa da, Türkiye'deki daha önce ve sonra hazırlanan tarih atlaslarından bu özelliği ile ayrılmaktadır. Genel bir tarih atlası olarak hazırlanmış bu atlas, dönemine göre iyi kabul edilebilse de, günümüz şartlarında iyi bir tarih atlası olmayı hak etmemektedir.

Unat atlasından sonra 1970 yılında basılmasıyla ilk olan atlasın takip eden çeşitli yıllarda baskısı tekrarlanmıştır. Fakat büyük boyutu ile, kısa açıklamaları ve çok sayıdaki haritası ile Unat atlasından aşağı kalmasa da onun kadar çok baskısı yapılmamıştır. Çünkü gazete ve dergiler tarafından promosyon olarak birçok defa verilen bu atlas, bu sebepten fazla sayıda basılmamıştır. Yine hazırlandığı yıllarda ülkemizdeki tarihçilik anlayışında hala askeri-siyasi tarihçiliğin ağır basmasına bağlı olarak askeri-siyasi haritaların büyük çoğunlukta olduğu bir eserdir (toplam 86 haritanın 78 tanesi bu sahaya ayrılmıştır). A. Erzen'in çalışma sahasına bağlı olarak haritaların en büyük kısmı ilkçağa (34) ayrılmış geriye kalan kısım ise, ortaçağ (24), yeniçağ (6) ve yakınçağ ise 24 harita ile temsil edilmiştir.

6- D. E. Pitcher ve 'An Historical Geography of the Ottoman Empire' (1972)

Bu çalışmanın adına atlas denilmemişse de, içerik olarak bir atlasdır ve üstelik Osmanlı tarihine hasredildiği için, bu anlamda Cumhuriyet döneminde hazırlanmış ilk Osmanlı tarih atlası durumundadır. D. E. Pitcher⁸⁹ tarafından 1950 yılında hazırlanan, fakat onun ölümü nedeniyle 1967 yılında eşinin yazdığı bir teşekkür yazısı ile ancak 1972 yılında basılan eserin tam adı, "An Historical Geography of the Ottoman Empire From Earliest Times to the end of the Sixteenth Century"dir. Kitabın İngilizce orijinali büyük boyda olmasına rağmen nedense Türkçe'ye çevrilirken küçültülmüştür (24x31 cm).

⁸⁸ Dağtekin, "Bizde Tarih Haritacılığı", s. 34-35.

⁸⁹ Bu eserin geniş bir tanıtım ve eleştirisi için bkz: Osman Gümüşçü, "Tarihi Coğrafya ve 'An Historical Geography of the Ottoman Empire' (D. E. Pitcher) Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, sy. 61 (2000), s. 85-92.

Dokuz bölümden oluşan eser şu şekilde kısımlara ayrılmıştır: Giriş'in ardından, 1- Tarihsel temel, 2- Osmanlı egemenliğinin kurulması, 3- I. Murad ve I. Bayezid'in fetihleri (1362-1402), 4- Ankara yenilgisinin ardından toparlanma süreci (1402-1451), 5- İkinci genişleme dönemi (1451-1503), 6- Sultanlıktan imparatorluğa (1503-1520), 7- İmparatorluğun başarısının doruk noktasına ulaşması ve kesilmesi (1520-1606), 8- İmparatorluk yönetiminin siyasi coğrafyası, 9- XVI. yüzyılda Osmanlı Eyaletleri.

Pitcher kitabında, öncelikle Osmanlı egemenliğinin kuruluşunu, arkasından gelen bütün bölümlerde ise Osmanlı fetihlerini/toprak kazanımlarını ele almıştır. Başka bir deyişle Osmanlı'nın kuruluşundan XVI. yüzyıl sonlarına kadar imparatorluğun *'toprak/mekansal genişlemesini'* incelemiştir. Zaten Pitcher da, kitabında yazdığı önsözde bizi haklı çıkaracak şekilde aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

"Bu çalışmanın metin kısmını, Osmanlı imparatorluğunun yükselişinin, tarihi coğrafya bakımından bir dökümünü oluşturmaktadır. Belki çok az yeni düşünce ya da kuram bu kısımda yer almaktadır. Ancak buradaki asıl amaç, pek çok kaynaktan taranmak suretiyle toplanan ve Osmanlı genişleme sürecini olabildiğince tutarlı anlatmak üzere düzenlenen olayların ele alınmasıyla sınırlıdır. Çalışmanın bütününde siyasi coğrafya üzerinde durulmaktadır. Etnografya, din, ticaret ve iktisadi coğrafya da aynı ağırlıkta ele alınmış olsaydı kitabın boyutları ya üç katına çıkardı ya da bu çalışma, özet anlatımlar silsilesi halinde sonuçlanırdı".

Pitcher çalışmanın amacını ve önemini şu şekilde ifade etmektedir:

"Kitapta yer alan haritalar, metnin tersine özgündürler. İki dışında bütün haritalar, eldeki bilgiler doğrultusunda yeni çizilmiş olup hazır bir kaynaktan alınmamışlardır. Söz konusu olan iki haritayla ilgili bilgiler ise açıklamalar kısmında verilmektedir. Osmanlı tarihçileri bugüne kadar haritaların sağladıkları kolaylıkları pek dikkate almadılar. Elinizdeki çalışma, ağırlıklı biçimde bu boşluğu doldurmaya ve tarihsel atlaslarda sıkça karşılaşılan yanlışları gidermeye yönelik olarak tasarlanmıştır".

Gerçekten de haritalara bakıldığında büyük emek ve gayret sarf edilerek yapıldığı anlaşılmaktadır. Toplam 36 tane harita hazırlanmış ve mümkün olduğunca güzel bir gelişim verilmeye çalışılmıştır. Konuya Türk tarihinin ilk dönemlerinden başlanarak Orta Asya'daki durumun da verilmesi takdire değer bir düşüncedir. Daha sonra Osmanlı öncesindeki Anadolu verilerek Osmanlı'nın tarihi temelleri de ihmal edilmemiştir. Osman Bey döneminden başlayarak 1612 yılına kadar imparatorluğun mekansal geliş-

mi verilmiştir. Başka bir ifade ile kuruluştan başlamak suretiyle XVII. yüzyıl başlarına kadar idari bölünüşteki değişmeler ve gelişmeler verilmiştir.

Haritaların hazırlanışı ve verdiği bilgilere gelince; öncelikle bütün haritalarda harita için olmazsa olmaz bir unsur durumundaki 'ölçek' bulunmamaktadır. Örneğin, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 17, 19 ve 24 nolu haritalara ölçek konulmamıştır. Diğerlerinde titizlikle ölçek koyulurken -hem km, hem de mil cinsinden- bunlarda ölçeğin bulunmayışı herhalde dizgi hatası veya dikkatsizlikle ilgili görünmektedir.

Yukarıda da söylendiği üzere Pitcher, kendi dönemine kadar Osmanlı tarihçilerinin haritalardan yeterince faydalanmadığını söylerken pek haksız değildir. Her nedense ülkemizde geçmişte yapılan tarih araştırmalarında harita pek kullanılmamıştır. Hatta daha ileri gidilirse, artık çok eskimiş durumdaki F. R. Unat ve H. Dağtekin tarafından hazırlanan tarih atlasları dışında bu tarz yeni fazlaca eser de yoktur. Gerçi haritaların önemi anlaşıldığından özellikle ülkemizde son zamanlarda yapılan bazı araştırmalarda -tahrir defterlerine dayalı olarak yapılan çalışmalarda olduğu gibi- ekler kısmında bazı haritalar verilmektedir. Ama bu çalışmalarda çoğunlukla metin kısmında haritalardan yararlanılmadığı, haritalara hiçbir gönderme yapılmadığından, haritalar biraz askıda kalmaktadır. Halbuki hangi amaçla yapılırsa yapılsın eğer konu mekan üzerinde gösterilecekse mutlaka haritaya ihtiyaç bulunmaktadır.

Sonuç olarak, kısaca değerlendirdiğimiz bu eser, sahasında ilk ve hala tek kitap olması bakımından önemlidir. Haritalarında yukarıda söylenen hata ve eksikliklerin bulunması, durumu pek değiştirmemektedir. Çünkü günümüzde bile Osmanlı imparatorluğu hakkında bu tarzda hazırlanmış başka bir eserin olmaması, özellikle haritaların değerini koruduğunu göstermektedir.

7-Tübingen Atlas der Vorderen Orients-TAVO (1977-1993) ve Andreas Birken 'Die Provinzen des Osmanischen Reiches' (1976)

Tübingen atlası ve Birken'in yukarıda adı geçen çalışmasına değinmeden, yıllar önce meşhur Türkolog F. Taeschner tarafından yapılmış bir girişimden burada bahsetmeden geçmek doğru değildir. Çünkü Taeschner'in bu girişimi bir bakıma muhtemelen *Tübingen Atlası*'nın da öncüsü, fikir babası olarak kabul edilebilir. Gerçekten de bize göre *Tübingen Atlası*, Taeschner'in sadece Türkiye için planladığı çalışmanın yıllar sonra daha geniş bir mekan, Ortadoğu için yapılmış daha geniş konuların uygulamasından başka bir şey değildir.

Aslına bakılırsa bu girişim, Taeschner'in 1956 yılında düzenlenen V. Türk Tarih Kongresi'nde sunduğu ve yapmayı planladığı bir *Türkiye Tarih Atlası*'nın tanıtılması ve ön raporu gibidir. Taeschner'in planladığı çalışmada, esas olarak, F. S. Duran'ın Viyana'da neşredilmiş olan 1/2.000.000 ölçekli Türkiye haritası kabul edileceğini fakat renksiz olarak kullanılacağı belirtilmektedir. Bildiride çalışmanın nasıl yapılacağı, kimlerle çalışılacağı, hangi konuların işleneceği vb. hemen her ayrıntı verilmesine rağmen, ne yazık ki sebebini bilmediğimiz gerekçeler yüzünden böyle bir çalışma hiçbir zaman yapılamamıştır. Sunduğu bildiride Taeschner aynen şu ifadeleri kullanmıştır:

"Türkiye tarihi ile ilgili yapılmış ve dağınık bir şekilde yayımlanmış olan çalışmalar, bu konuda inceleme yapmak isteyenler için daima büyük zorluklar çıkarmaktadır. Bu yüzden şimdiye kadar yapılmış olan tarihi araştırmalara istinaden onun neticeleri hakkında kısa bir bakış yapmak münasip olur. Bu işe ancak Anadolu tarihinin her devrine hususi bir pafta ayırmak suretiyle tarihi bir atlas meydana getirmek ile kabildir". Bu noktadan hareketle bir planlama yapan İslam tarihçisi ve Türkolog olan Taeschner, elbette bu işi tek başına değil hepsi de alanında uzman bir ekiple yapmayı düşünmüştür. O, bu çalışmayı coğrafyacı Herbert Louis, prehistoryan Kurt Bittel, ilkçağ tarihçisi Ernst Kirsten, Bizans tarihçisi Jozef Dölger ile yapacağını bildirmiştir⁹⁰.

Taeschner, ayrıca çalışmasını nasıl yapacağını da kısaca şöyle açıklamaktadır:

"Esas olarak, F. S. Duran'ın Viyana'da neşredilmiş olan 1:2.000.000 ölçekli Türkiye haritası kabul edilir, fakat renksiz olarak. Yalnız arz ve tul dairelerini, deniz kıyısı çizgilerini, nehirleri, göl kenar seviyelerini ve hattı bala'yı ihtiva edecek. Bunun üzerinde meşgul olanlar kendi kayıtlarını yazabilsinler. Neşir için paftalar muayyen bir ölçüde küçültülecektir. Her pafta üzerindeki işaretler aynı olacak ve paftalarda şunlar mevcut olacaktır: Meşhur ikamet yerleri (şehirler, eski çağlara ait kaza yerleri ve saire) ve göze çarpan mühim noktalar, mesela manastırlar, tekkeler, hanlar her devrin tarihi isimleriyle, tespit edildiği derecede kaydolunacak, bundan başka münakalat yolları, devletlerin hudutları ve tespit olunabildiği derecede, idari muntukaların hudutları ve onların payitahtları ve idare merkezleri ve nihayet, yine tespit edilebildiği derecede, halk toplulukları. Musavi ölçüde tahminen 15-17 paftada Türkiye'nin bugünkü siyasi devlet hudutları içindeki toprakları

⁹⁰ Franz Taeschner, "Türkiye'nin Bir Tarihi Haritası Planı", *V. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, TTK Yayınları, Ankara 1960, s. 364-365.

üzerinde cereyan eden tarihinin hususi devirleri de izah edilecektir. Yani paftalarda ezümle şunlar izah edilecektir⁹¹:

- 1- Türkiye'nin tabii coğrafyası
- 2- Prehistoria devri
- 3- Büyük Hitit devleti devri
- 4- Son Hititler ve Frigya devleti devri
- 5- Lidya Devleti ve Arkaik Yunanlılar devri
- 6- Klasik Yunanlılar ve İranlılar devri
- 7- Hellenistik devir
- 8- Romalılar devri (Büyük Konstantin'e kadar)
- 9- İlk Bizanslılar devri (Konstantin'den Heraklius'a kadar)
- 10- Orta Bizanslılar devri (Arapların fethinden Türklerin Anadolu'yu Fethilerine kadar)
- 11 ve 12- Son Bizanslılar ve Selçuklular devri
- 13- Türk Küçük Beylikler devri ve Osmanlı beyliğinin zuhuru devri ve onun büyük devlet olmasına, yani İstanbul'un zaptına kadar
- 14 ve 15- XV. asırdan XVIII. asra kadar Osmanlıları parlak devri
- 16- XIX. asırda Osmanlı devleti (I. Cihan harbine kadar)
- 17- Türkiye Cumhuriyeti

Taeschner, bildiriği şu temenni ile bitirmektedir: “Eğer tamamlanırsa, bu atlas, bütün Türkiye'nin tarih meraklılarına, hususiyile bizzat Türklere bir hizmet yapılacağını ümit ediyorum. Dinleyicilerimin bu tarihi atlasın planı hakkında ne söyleyeceklerini bilmek beni yakından alakadar edecektir. Böyle bir alaka beni sevin-direcektir”⁹².

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere, çok iyi niyetle yola çıkılmış ve planlanmış bir girişim olmasına rağmen, ne yazık ki Taeschner'in çabası sonuç vermemiş, hazırlığı yapılan, belki de başlanan bu çalışma hiçbir zaman tamamlanamamıştır.

Sonuçsuz kalan bu girişimden sonra, Tübingen Üniversitesi tarafından planlanan ve sonuçlandırılan bir çalışma ile ‘Tübingen Atlas der Vorderen Orients/TAVO’ adı verilen disiplinlerarası bir Ortadoğu atlası hazırlanmıştır. Tübingen Üniversitesi'nce 1968 yılında hazırlıklarına başlanan bu atlas, sadece Türkiye'yi ele alan bir atlas olmamakla beraber, Türkiye için hazırlanan ayrıntılı haritaları ile dikkate değer bir tarih ve coğrafya atlasıdır.

⁹¹ Taeschner, a.g.e., s. 365-366.

⁹² Taeschner, a.g.e., s. 367.

Uzun hazırlıklardan sonra 1977 yılında 1. Lieferung/dosyası basılan atlasın yıllar süren yapım ve basım çalışması 26. dosya ile 1993 yılında tamamlanmıştır. 1968-1993 yılları arasında gerçekleştirilen ve o dönemin parası ile 45 milyon DM aşan bütçesiyle coğrafya, botanik, tarih öncesi, arkeoloji gibi toplam 15 bilim dalına mensup 100'den fazla bilim adamının katılımıyla tamamlanan Tübingen Ortadoğu atlası, Almanya'nın Ortadoğu'ya verdiği önemin de göstergesidir. Coğrafya ve tarih olmak üzere iki ana bölümden oluşan atlas içerisinde genel, bölgesel ve yerel ölçekte toplam 346 harita bulunmaktadır. Coğrafya konularına ayrılan 102 harita olup bunu jeoloji, botanik, zooloji, etnoloji, tarih öncesi, bölgesel ilkçağ, İslami bilimler, Ortaçağ ve yeniçağlara ait 204 harita yer almaktadır. Bu atlasın harita taslakları üzerindeki çalışmalar, birçok bilginin haritalara yansıtılamayacağını da göstermiştir. Bu yüzden toplanan belge ve bilgilerin ayrıca bir monografi serisinde yayınlanmasına başlanmış ve toplamda 110 kitap basılmıştır⁹³.

Tarih ve coğrafya konularının bir arada gösterilmesi bakımından oldukça önemli olan bu atlas, ne yazık ki, haritaların büyük boyutlu (55x75 cm) olması, dosyalar halinde basılması, dolayısıyla işlevsel bulunmayışı ve çok pahalı olması nedeniyle ülkemizde, öğrencilerin ve genel okuyucunun kolay ulaşabileceği bir kaynak değildir. Toplamda 346 harita içeren bu çalışmada, tamamen Türkiye topraklarını gösteren veya konu gereği daha geniş bir sahanın içinde Türkiye'nin de bulunduğu harita sayısı 100 olarak tespit edilmiştir. Dolayısıyla bütün Ortadoğu'yu kapsayan bu atlas içerisinde Türkiye'nin önemi yaklaşık 1/3 oranındadır. 1993 yılında tamamlanan bu çalışmanın üzerinden nispeten uzun bir süre geçmesine rağmen, daha iyisi yapılmadığından halen Ortadoğu için hazırlanan en iyi atlas durumundadır.

Atlasta yer alan hiçbir haritanın açıklaması olmamakla beraber, atlasın bazı haritaları ve konuları için ayrıca kitap basılacak kadar detaya inilmiş ve bu tür konular için çok sayıda kitap basılarak okuyucunun ilgisine sunulmuştur. Aşağıda verilen kitap böyle bir çalışmanın ürünü olup atlasın 1. dosyasından bile önce basılarak 1976 yılında piyasaya sürülmüştür.

A. Birken'in doktora tezi olarak hazırladığı *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*⁹⁴ isimli bu çalışma, müellifin sonraki atlas çalışması için de iyi bir altyapı oluşturmuştur. Tez çalışmasını bitirdikten sonra, 1976 yılında Birken tarafından, Tübingen atlasının bir parçası olarak kaleme alı-

⁹³ H. Kopp-O. Erol, "Tübingen Ortadoğu Atlası Disiplinlerarası Bir Araştırma Projesi", *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sy. 7 (1991), ss. 159-166.

⁹⁴ A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Dr. Ludwig Reichert, Weisbaden 1976.

nan bu kitapta konular; timar sisteminden itibaren Osmanlı il idare makamları, Osmanlı Devleti'nin hukuki temelleri, Osmanlı timarı, hiyerarşik idare, vasal devletler içindeki ve dışındaki il sistemleri, adli düzenleme, Timar sisteminin parçalanması ve XIX. yüzyılın başlarındaki durum, Tanzimat dönemi, vilayetlerin durumu, vilayetlerin kazaları ve idaresi, imtiyazlı iller, Osmanlı imparatorluğu illerinin listesi, Osmanlı terimleri ve resmi sıfatların açıklanması, bibliyografya, eyalet ve vilayet vakıfları, sancak kayıtları başlıkları altında ele alınmıştır. Kitabın metin içinde 15 haritası ve ek olarak da 6 haritası bulunmakta ve böylece konu daha iyi verilmeye çalışılmaktadır. Metin içindeki haritaların hiçbirisinde sınır belirtilmeden, sadece yerleşme isimleri tespit edilerek tahmini sınırlar gösterilmiştir. Ekteki haritaların bazılarında sınırlar gösterilmiş ama bu defa da yerleşme isimleri belirtilmemiştir.

8- Hüseyin Dağtekin'in hazırladığı Tarih Atlası (1980)

H. Dağtekin (1915-1999)⁹⁵ hem daha önceki tarih atlasları üzerinde çalışmış ve bu konuda kalem oynatmış hem de kendisi bir atlas hazırlamıştır. Hazırladığı atlasın önsözünde şu bilgileri vermiştir:

“Milli terbiyemiz, Türkiyemiz ve soyumuzun tarihleri açıklanırken yapılan yeni araştırmalar üzerinde bilhassa önemle durulmuştur. Ayrıca

⁹⁵ 8 Ağustos 1915'te Antalya'da dünyaya gelen Dağtekin ilk ve orta öğrenimini Antalya ve İstanbul'da yapmıştır (1936). İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih bölümü ile İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nda tamamlamıştır (1941). Mezun oluşunu takiben bir yıl Kabataş Lisesi'nde tarih öğretmenliği yaptıktan sonra, askerlik görevini (Mayıs 1941-Eylül 1943) bitirerek Türk Tarih Kurumu, tarihi ve coğrafya haritaları kartografliği (1943-1949) yaptı, 1950 tarihinde DTCF, tarih bölümünde asistanlığa başladı. Yine DTCF'de 1950'de başladığı doktorayı 1954 yılında tamamlayarak tarih doktoru oldu. 1960 yılına kadar buradaki asistanlık görevini sürdürdü. 1963'te görgü ve bilgisini artırmak üzere çağrıldığı Almanya'ya giden Dağtekin dönüşünde İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu'nda meslek dersleri hocalığına getirildi. 1972'de İstanbul Atatürk Eğitim Enstitüsü'ne geçerek 1978'de emekli oluncaya kadar burada göreve devam etmiştir. Dağtekin'in bugüne kadar yayınlanmış birçok değerli makale ve eseri bulunmaktadır. F. Taeschner ve Avrupalı 5 profesör ile “*Historischer Atlas der Türkei*” isimli atlasla 1045-1957 yılları arasına ait olmak üzere 21 adet, 1/2.000.000 ölçekli Türkiye tarihi haritalarını yaptı. 45 adet tarihi duvar haritaları (1958) ve tarihe ait birçok atlas, pafta ve etüdler. Özellikle Türk Tarih Kurumunda çalıştığı dönemde ve daha sonra kurumun yayınladığı eserlerde 180 kadar tarih haritası basılmış bulunmaktadır. Bunun iki katı kadar da henüz basılmamış haritalara sahiptir. Genel Tarih Atlası, bu alanda verdiği olgunluk çağı ürünlerindedir. Eser, yazarın henüz basılmamış bulunan İstanbul'un Fethi Albümü, Osmanlı Atlası (1299-1453) ve Türk Tarih Atlası ile tarihi duvar haritaları adındaki eserlerinden de yararlanılarak hazırlanmıştır. Hüseyin Dağtekin 2 Mayıs 1999'da Ankara'da vefat etmiştir. Fazla bilgi için bkz: Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, arka kapak ve Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir?*, Nebioğlu Yayinevi, İstanbul 1961-62, s. 202.

belli bir ölçüde tarihimizin başlıca dönem ve konuları üzerinde dikkatle durularak, özellikle tarihimizle doğrudan ve dolaylı ilişkisi bulunan 51 haritaya yer verilmiştir. Cumhuriyet dönemimizde, ilk defa bir Türk tarafından hazırlanan en büyük tarih atlası özelliğini de taşıyan atlasımızın yayınlanması ile büyük Atatürk'ün yakından ilgilendiği Türk Tarih Haritacılığında da 'bilimselliği' sayesinde önemli bir yol kat edildiğine inanıyoruz. Takdir olunur ki, her şeyi ile Türkün malı olan atlasımızın çizimi ve basımı, özellikle eleman sağlanmasında karşılaşılan güçlüklerden oluşan engellerin aşılmasıyla mümkün olmuştur. Böylece, her yönü ile insanlığın malı olan ve onun hizmetinde bulunan bilimsel yöntem dışında, yabancı etkisinden uzak, bağımsız ve milli ihtiyaçları karşılayabilecek nitelikte bir eserin yapımına çalışılmıştır⁹⁶.

Atlasın ilk (1980) baskısında 64, ikinci baskısında (1981) da 66 harita yer almış bulunmasına karşı, harita sayısı (Dağtekin 1999 yılında vefat etmiştir) bu baskıda 75'e ulaşmıştır. Bir yandan harita sayısı artarken, bir yandan da yeni kaynakların yardımıyla, ikinci baskıda 3, bu baskıda 2 harita olmak üzere, 5 harita yeniden hazırlanarak geliştirilmiş ve genişletilmiştir. Ayrıca ikinci baskıda 2 harita arttığı halde, bu baskıda 3 harita ile şehir ve 5 muharebe planı daha ilave edilmiştir. Böylece, ilk baskıda hiçbir yerde yayınlanmamış milli tarihimizle ilgili 24 harita, bu baskıda 25'e çıkmıştır. Tarihimizle doğrudan ve dolaylı olarak düzenlenen haritaların sayısı ilk baskıda 51, ikinci baskıda 53 iken bu baskıda 75'e yükselmiştir. Bu arada diğer haritalar, uzun araştırmalar sonucu düzeltilerek büyük değişikliklerle yeniden çizilmiştir⁹⁷.

Bu atlas Türkiye'de daha önce hazırlanan atlaslardan bazı açılardan hemen ayrılmaktadır. Atlasla kaynakça verilmese de, müellifin farklı kaynakları kullandığı hem haritaların zaman ve konularından hem de atlastaki harita kanevalarının (temel harita) çeşitliliğinden anlaşılmaktadır. Öncekilere göre daha fazla ayrıntıya girmiş ve dolayısıyla yerleşme isimleri bakımından oldukça zengin bir eser ortaya çıkmıştır. Fakat bazen "Mezopotamya'da Eski Yerleşim Yerleri" haritasında olduğu gibi aşırıya kaçtığından atlasın indeks sayfa sayısı neredeyse harita sayfa sayısına ulaşmıştır.

H. Dağtekin, tarihi haritacılık üzerindeki çalışmalarını tamamen milli duygular, milli tarihimize ait bir eser hazırlamak ve Atatürk'ün isteği ve ona duyduğu sevgi nedeniyle yapmıştır. Öyle ki, bir yazısında, "*Ne yazık ki, kendisine (Atatürk'e) rüyamda vaat ettiğim eserimi ve çalışmalarımı göstermek ve anlat-*

⁹⁶ Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, s. III-IV.

⁹⁷ Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, s. IV.

mak imkanlarından şimdi yoksun bulunmaktayım”⁹⁸ gibi oldukça duygusal ifadeler kullanmıştır.

Yukarıda da belirtildiği üzere, F. Taeschner, 1956 yılında V. Türk Tarih Kongresi’nde sunduğu ‘Türkiye’nin Bir Tarihi Haritası Planı’ isimli bildiriye, ‘Historischer Atlas der Türkei’ adıyla bir Türkiye Tarih Atlası hazırlamak istediğini belirtmiş ve bu iş için de Kurt Bittel, Ernst Kirsten, F. Jozef Dölger ve Herbert Louis (sunulan bildiride H. Dağtekin adı belirtilmemiş olup muhtemelen Dağtekin kadroya sonradan davet edilmiştir) ile Türkiye’den de H. Dağtekin’den oluşan bir ekip kurmuştur. Fakat sonraki yıllarda yabancıların hepsi de çeşitli nedenlerle çalışmalarını sürdürmeyişi işi yarım bırakmışlardır. Sadece H. Dağtekin üzerine düşen görevi yaparak yaklaşık Türklerin Anadolu’ya gelişinden o güne kadar olan süreyi ele alan 21 adet haritayı çizmiştir⁹⁹. H. Dağtekin, 1958-1961 arasında yapılan bu çalışmada 1045 ile 1957 yılları arasındaki dönemi kapsayan 1/2.000.000 ölçekli 21 adet harita hazırlamıştır. Kendi yaptığı çalışmalar için Dağtekin şöyle demektedir: “Birçok çocuksu uğraşlar içinde geçen on yıllık (1928-1938) bir hazırlık devresinden sonra, 1938-1976 yılları (38 yıl), büyük kısmı yayımlanmış bulunan 400’den fazla tarih haritası çizmek suretiyle tarih haritacılığımıza katkıda bulunmuştur”¹⁰⁰. Burada hazırlanış süreçleri anlatılan haritalar daha sonra Dağtekin’in bastıracağı tarih atlasının birer parçası olmuşlardır.

Nedense Dağtekin, incelediği tarih atlaslarını hep milli tarihe verdiği önem açısından incelemiş, değerlendirmelerini bu pencereden yapmıştır. Türkiye’de bu anlamda ilk eser Abdülkerim Nadir tarafından hazırlanmış olup H. Dağtekin bu çalışmayı bilmediği için yazılarında ondan bahsetmez. Bu eser dışında şimdiye kadar milli tarih atlası amacıyla hiçbir çalışma yapılmamış, Dağtekin’inki de dahil Türkiye’deki hiçbir tarih atlası milli veya Türkiye tarih atlası niteliğinde hazırlanmamıştır. Hatta yazılarında sürekli millilik vasfına atf yapan Dağtekin’in atlasının içeriği gibi adı da milli tarih atlası değil genel tarih atlasıdır.

2006 yılında yapılan 14. baskıya göre, 68 (+48 sayfa dizin) sayfa ve 75 haritadan oluşan atlas, (19x28 cm) boyutlarında basılmıştır. Bütün haritalarda çizgi ölçeğin kullanıldığı atlastaki haritalardan iki tanesi Prehistorik döneme, 17 ilköğ, 35 ortaçağ, 9 yeniçağ, 12 yakınçağa ayrılmıştır. 75 haritanın 52 tanesi askeri-siyasi tarih konularına ayrılmış, geriye kalanlar ise

⁹⁸ Dağtekin, “Günümüzde”, s. 1451.

⁹⁹ Dağtekin, “Günümüzde”, s. 1494.

¹⁰⁰ Dağtekin, “Bizde Tarih Haritacılığı”, s. 38-39.

idari, sosyo-ekonomik ve şehir planlarından meydana gelmektedir. Türkiye'deki hiçbir tarih atlasında olmadığı kadar geniş bir dizinin verildiği bu atlas, bahsedilen özellikleri ile piyasadaki en iyi tarih atlası olsa da, artık eskimiş olması, haritaların büyük kısmının askeri-siyasi tarihe ayrılması, haritalarda verilen ayrıntının dengeli olmaması ve açıklamanın bulunmaması gibi sebeplerle artık akademisyen ve araştırmacıların ihtiyacına cevap verebilmekten epeyce uzaklaşmıştır.

9-Andreas Birken-Hans Henning Gerlach'ın hazırladığı Tarih Atlası (1999)

Türkiye'de faydalanılabilecek doyurucu bir tarih atlasının bulunmadığı ve bu sahada da önemli bir boşluğun varlığını bilen A. Birken, biraz da ticari gaye ile Türkçe bir tarih atlası hazırlayarak basmıştır¹⁰¹. Osmanlı sancakları ile ilgili yaptığı araştırma sayesinde konuya vakıf olan müellif, bu sayede önemli miktarda malzeme toplamıştır. Dolayısıyla Birken, kendisinin eksik olduğu kartoğrafya konusunda uzman olan arkadaşı Gerlach ile bir araya gelerek Almanya'da Türkçe hazırladığı bu atlası, Almanya'da bastırarak Türkiye'de piyasaya sunmuştur.

Atlasın önsözünde aynen şu ifadelere yer verilmiştir:

"Türkçe olarak ilk defa yayınlanan bu tarih atlası uzun ve yoğun çalışmalar sonucu basıma hazırlanmıştır. Avrupa, Amerika ve Avustralya'da yıllardır kullanılmakta olan bu tür atlaslar, Milli eğitim bakanlıkları tarafından öğrenciler ve tarihle ilgilenenler için özellikle tavsiye edilmektedir.

Bu atlasın yapımında şimdiye dek kullanılan atlaslar göz önünde bulundurularak yepyeni çizimler, tanımlar ve de bilgiler günümüze dek uzanan geniş bir perspektif içinde sunulmuştur. Bu çalışmada yayımcılar Türk okurlar için iki ana hedefi planlamışlardır:

1- Eski atlaslarda bulunmayan ve günümüzün globalleşen dünyasında yeniden oluşan devletçikler ve siyasi sınırlar özenle belirtilmiştir.

2- Özellikle Türk ve İslam dünyasında bugüne dek yaşanan tüm olaylar, Avrupa bağlantıları, etkileri, sebep ve sonuçları, geleceğe yansımaları yer, tarih ve zaman belirterek ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Bu tarih akışı içindeki olaylar çeşitli faktörlerin sonucudur. Bu nedenle siyasi oluşumlar, kültür tarihi, şehir planları, ulaşım haritaları ve savaş krokileri özellikle belirtilmiştir. Titiz bir çalışma ile çok geniş

¹⁰¹ Andreas Birken-Hans-Henning Gerlach, *Tarih Atlası*, Mantis Verlag, Almanya 1999.

kapsamlı tutulan bu ilk Türkçe modern tarih atlası, eğitim alanında öğrencilerin yararlanabileceği yegane bir kaynak oluşturacaktır. Ayrıca tarihle ilgilenen herkes için bilhassa gazetecilere, araştırmacılara ve çağdaş yöneticilere güven içinde mesleki çalışmalarında ışık tutacaktır. Soyumuzu, kendimizi tanıırken nereden geldiğimiz, kim olduğumuz, hangi etkileşimlerden değişime uğradığımız, eğer bizleri ilgilendiriyorsa; bu atlas bizim için başucu kitabımız olacaktır. Ashımızı, köklerimizi bilmeden ne bilimin ne ekonominin ve ne de şu anki varlığımızın gerçekçi bir tanımını yapamayız. İlk çağlardan bu yana süreklilik arz eden yaşam gelecekte de geçmişin izleri üzerinde şekillenecektir. Tarih bilgisine sahip olmayan toplumlar geleceğe yönelik hiçbir çalışmayı sağlam temellere oturtamazlar. Bu atlasta çizimler, sistematik bir şekilde değişik renklerde belirtilerek bağlantılı tarih olayları tekrar edilip, rahat bir şekilde algılanıp zihinde kalabilmesi sağlanmıştır.”

Önsözü, kısaltmaları, kapsamlı bir indeksi olsa da bu atlasta da kaynakçaya yer verilmemiştir. Toplam 85 sayfada verilen 98 haritası ile en fazla harita bulunduran tarih atlaslarından olan bu eser, baskısı, yer verdiği konuları, araştırması ile hemen diğerlerinden farklı olduğunu hissettirmektedir. Toplam harita içinde 83 tanesinin askeri-siyasi konulara ayrılması, hala geçmişin tarihçilik anlayışını takip ettiğini göstermektedir. Haritaların 3 tanesi Prehistorik döneme, 21 tanesi ilkçağ, 21 ortaçağ, 7 yeniçağ ve 46 tanesi yakınçağa ayrılan bu atlasın önem verdiği zaman dilimi neredeyse haritaların % 50'sinin ait olduğu Yakınçağ'dır. Bütün haritaların çizgi ölçekli olması, gösterim tekniklerinin uygunluğu, Dünya, Avrupa ve Türk tarihini kapsayan haritaları ile gerçekten iyi hazırlanmış kaliteli bir çalışmadır. Ama Türkiye'deki tarih öğretimi ve araştırmalarında pek yer verilmeyen konuları da kapsamı, açıklama bulunmayışı, küçük boyutlu (16x23 cm) olması ve yeterli ayrıntıya girilmemesi gibi eksik tarafları da bulunmaktadır.

Şimdiye kadar yapılan, Türkiye için ve Türkiye'de hazırlanan bütün tarih atlaslarının değerlendirilmesinden sonra, hem konuya genel bir bakış açısı kazandırmak hem de belirtilen ifadeleri rakamlarla desteklemek adına, bu atlasların çeşitli nitelikleri rakamlar yardımıyla verilecektir. Böylece, bütün atlasların sayısal anlamda genel bir değerlendirilmesi göz önüne serildiği gibi aynı zamanda atlasların birbirleri ile karşılaştırılması da yapılmış olacaktır.

Tablo 1: Türkiye tarih atlasları hakkında genel değerlendirme.

Sıra	Atlas Adı	Müellifi	Baskı tarihi	Sayfa sayısı	Harita sayısı
1.	Muhtasar Tarihi Osmani Atlası	Mehmet Eşref	1326/1910	46	98
2.	Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası	Mehmed Eşref	1329/1913	64	150
3.	Mükemmel ve Mufassal Tarihi Osmani Atlası	Abdülkerim Nadir Bey	1331/1915	26	37
4.	Türk Tarihinin Anahatları Atlası	Komisyon	1931	54	57
5.	Türk Tarih Tezi Atlası	Komisyon	1941	107	94
6.	Tarih Atlası	Faik Reşit Unat	1951	48	49
7.	Büyük Tarih Atlası	Afif Erzen-Ugo Dettore	1970	48	86
8.	An Historical Geography of Ottoman Empire	D. Edgar Pitcher	1972	231	36
9.	Die Provinzen des Osmanischen Reiches	Andreas Birken	1976	322	22
10.	TAVO	Komisyon	1977-1993	-	346/100
11.	Genel Tarih Atlası	Hüseyin Dağtekin	1980	68	75
12.	Tarih Atlası	Andreas Birken-Henning Gerlach	1999	85	98
13.	Times Dünya Tarih Atlası	Geoffrey Barraclough	1980	356	-
14.	İlkçağ, Ortaçağ, Yakınçağ, Modernçağ Tarih Atlası	Collin McEvedy	2003-4	124, 100, 108, 105	-
15.	Dünya Tarih Atlası	Hermann Kinder	2006	660	-
16.	Bizans Tarih Atlası	John Haldon	2006	320	91

Tablo 2: Türkiye tarih atlaslarındaki haritaların çağ/kronolojik tasnifine göre değerlendirilmesi.

Sıra	Atlas/Çağlar	Preistorik haritalar	İlk çağ haritaları	Ortaçağ haritaları			Yeniçağ haritaları		Yakınçağ haritaları		
				a	b	c	a	c	a	c	d
1.	Mehmed Eşref (1910)	3	20	34	-	7	30	28	10	10	-
2.	Mehmed Eşref (1913)	1	32	48	3	8	35	33	33	16	-
3.	Abdülkerim Nadir Atlası (1915)	-	-	9	7	7	12	12	16	16	-
4.	Türk Tarihinin Anahatları (1931)	1	15	34	3	-	1	1	6	3	2
5.	Türk Tarih Tezi (1941)	3	21	52	3	5	2	2	13	5	8
6.	Faik Reşit Unat (1951)	-	15	12	1	1	8	7	14	2	3
7.	Afif Erzen-Ugo Dettore (1970)	-	32	24	1	2	6	2	24	2	1
8.	D.E. Pitcher (1970)	-	2	14	2	8	21	21	-	-	-
9.	Andreas Birken (1976)	-	-	-	-	-	14	14	3	3	-
10.	TAVO (1977-1993)	-	24	32	4	4	12	11	11	8	3
11.	Hüseyin Dağtekin (1980)	2	17	35	9	7	9	8	12	5	4
12.	Andreas Birken-Henning Gerlach (1999)	3	21	21	1	1	7	5	46	11	8

a-Tamamı, b-Selçuklu, c-Osmanlı, d-Cumhuriyet.

Tablo 3: Türkiye tarih atlaslarındaki haritaların konu tasnifine göre değerlendirilmesi.

Sıra	Atlas/Konular	a	b	c	d	e	f	g
1.	Mehmed Eşref (1910)	98	20	68	90	8	1	1 ulaşım
2.	Mehmed Eşref (1913)	150	28	99	85	9	10 şehir 1 yapı	2 yerleşme 1 ulaşım
3.	Abdülkerim Nadir Atlası (1915)	37	16	12	77	8	1	1 ulaşım
4.	Türk Tarihinin Anahatları (1941)	57	9	43	91	3	-	1 diğer 1 yerleşme
5.	Türk Tarih Tezi (1931)	94	15	66	86	6	1	1 yerleşme 1 ulaşım
6.	Faik Reşit Unat (1951)	49	2	38	82	6	-	1 yerleşme 1 dini 1 ulaşım
7.	Afif Erzen-Ugo Dettore (1970)	86	20	58	91	3	1	1 yerleşme 1 ulaşım 1 nüfus
8.	D.E. Pitcher (1970)	36	5	13	50	17	-	2 yerleşme
9.	Andreas Birken (1976)	22	-	-	0	20	-	2 diğer
10.	TAVO (1977-1993)	100	2	48	50	11	-	12 diğer 4 fiziki 7 dini 9 yerleşme 2 ulaşım 5 nüfus
11.	Hüseyin Dağtekin (1980)	75	11	41	69	15	2	5 yerleşme 1 ulaşım
12.	Andreas Birken - Henning Gerlach (1999)	98	19	62	83	7	5	3 yerleşme 2 ulaşım

a-Toplam harita, b-Askeri haritalar, c-Siyasi haritalar, d-Askeri-siyasi harita oranı, e-İdari haritalar, f-Şehir ve yapı planları, g-Sosyo-ekonomik ve diğer haritalar.

Konuya son verirken burada, içerisinde bir tarih atlası girişimi de bulunan TÜSOKTAR hakkında da kısa bilgi vermeden geçmek doğru olmayacaktır. Y. Halaçoğlu'nun proje yürütücülüğünü yaptığı bu çalışmanın amacı, "Türk toplumunu ve kültürünü bugünkü haliyle, fakat tarihi derinliklerine nüfuz ederek anlamak ve böylece yeni kültürel açılımlara zemin hazırlamak" şeklinde belirtilmektedir. Bu amaca ulaşmak için projenin ilk aşamasında dört hedef belirlenmiş ve dördüncü hedef içerisinde konu şöyle ifade edilmiştir: "...

Türk toplum ve kültür tarihi bilgi bankası oluşturulması; bu bankadaki verilerin farklı disiplinlere mensup bilim adamlarınca tahlil edilmesi ve sorgulanması suretiyle Türkiye'nin sosyal ve kültürel tarihini anlamlandıran terkihi eserler ortaya konulması ve zaman içinde Türkiye'nin Toplum ve Kültür Tarihi Atlası'nın hazırlanması"¹⁰². Türk Tarih Kurumu'nun yayın katalogunda, proje kapsamında birisi baskıda toplam 13 kitap (ilki 2002 ve sonuncusu 2009 yılında basılmış) bulunan yayınlar arasında henüz bir tarih atlası yer almamaktadır. Dolayısıyla, şimdilik hazırlanacağı haber verilen bu tarih atlası hakkında bilgimiz sadece bu kadar olup Taeschner'in tarih atlası gibi akim kalmayıp tamamlanması halinde Türk bilim camiası için yeni bir soluk getirecektir.

Diğer Çalışmalar

Buraya kadar Türkiye'de veya Türkiye için hazırlanmış tüm tarih atlasları ele alınarak konu tamamlanmıştır. Yukarıda belirtilen çalışmalar dışında, tarih atlası olarak kabul edilmese de bu sahadaki araştırmalara katkı yapabileceği düşünülen iki eserden bahsetmek faydalı olacaktır.

O. Aslanapa, Y. Demiriz ve A. Altun tarafından hazırlanan ve 1971 yılında basılan, "*Selçuklular Devri Tarih ve Mimari Anıtlar Haritaları*" isimli çalışma aslında temelde bir tarih atlası olmasına rağmen, tarih atlası adı verilmediği ve sadece beş adet haritadan meydana geldiği için ayrı bir tarih atlası olarak değerlendirilmemiştir. Yapı Kredi Bankası yayınları arasında çıkan bu eser, Malazgirt zaferinin 900. yıldönümü hatırası olarak basılmış ve muhtemelen yıldönümünde bir eser çıkarılmak istendiği için beş harita ve iki adet şecere bir araya getirilerek ortaya çıkmış bir çalışma olarak yayınlanmıştır.

Türk Kültürüne Hizmet Vakfı tarafından hazırlanan ve toplam 12 cilt olan "*Türk Dünyası Kültür Atlası*" isimli çalışma da temelde tarih atlası niteliğindedir. Fakat yukarıda da dile getirildiği üzere, bu eser "metin esas olmak kaydıyla" hazırlanması, harita ve diğer görsel malzemelerin metinden neredeyse bağımsız bir şekilde kullanılması; tarih atlası adını taşımaması, metin ve diğer görsel malzeme yanında harita sayısının çok yetersiz kalması nedenleriyle tarih atlası olarak değerlendirilmemiştir. Çok emek harcanıp masraf yapıldığı anlaşılan bu eser, İslam öncesi, Selçuklu, Osmanlı, Cumhuriyet ve Türk Devlet ve Toplulukları bölümlerine ait 12 ciltten oluşan oldukça kapsamlı ve büyük bir külliyat halinde yayınlanmıştır¹⁰³.

¹⁰² Projenin amaç ve hedefleri için, proje kapsamında basılan eserlere bakınız. Mesela, Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK Yayınları, Ankara 2006.

¹⁰³ Bu eser hakkında fazla bilgi için bkz: *Türk Dünyası Kültür Atlası*, İslam Öncesi Dönem, Selçuklu Dönemi (2 cilt), Osmanlı Dönemi (6 cilt), Cumhuriyet Dönemi (2 cilt), Türk Devlet ve Toplulukları, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul.

Ticari Tarih Atlasları

Türkiye nüfusunun fazla ve büyük çoğunluğunun genç olması dolayısıyla öğrenci kitlesinin çokluğu, ticari amaçlı tarih atlaslarının hazırlanmasına sebebiyet vermiştir. İster okullara yönelik hazırlanıp piyasaya sunulsun, isterse gazete ve dergiler tarafından promosyon amaçlı verilsin, sonuçta her iki durumda da öğrencilere hitap edilmiştir. Bu bağlamda hazırlanan tarih atlasları, ticari amaçlar yüzünden bilimsel katkı ve yenilikleri ikinci plana itmektedirler. Özellikle okullara yönelik hazırlanan tarih atlasları bu anlamda daha geri durumdadır. Gazete ve dergilerin promosyon olarak verdiği tarih atlaslarından bazıları, yurt dışından temin edilen çeviri çalışmalar olduğundan her halükarda yenilik ve bilimsel katkıdan söz etmek mümkündür.

İlk ve Ortaöğretim Öğrencileri İçin Hazırlanan Tarih Atlasları

Ülkemizdeki ilk ve ortaöğretim kurumlarında milyonlarca öğrencinin olması ve ders işleme sırasında, ders kitapları yanı sıra özellikle destekleyici görsel malzeme ihtiyacının bulunması, çok sayıdaki yayınevini tarih atlası basmaya yöneltmiştir¹⁰⁴. Tarih derslerindeki ihtiyacı karşılamak amacıyla güden bu eserler, sadece ticari gayeler düşünülerek hazırlandığı için ne yazık ki, hep birbirinin tekrarı niteliğindedir. Temelde yukarıdaki tarih atlaslarından biri veya birkaçı örnek alınıp bazı değişiklikler yapılmasıyla üretilen bu atlasların bilimsel anlamda herhangi bir katkıda buldukları ve yenilik yaptıklarını söylemek pek mümkün değildir. Hatta bazı durumlarda, gazete ve dergiler tarafından verilen promosyonlar ile aynılık göstermektedirler.

Okullara yönelik hazırlanan tarih atlasları incelendiğinde, son yıllarda basılan atlasların öncekilere göre daha titiz ve kaliteli hazırlandığı dikkati çekmektedir. Örneğin, 2008 yılında Saygı Yayınları arasında çıkmış olan tarih atlası, hem harita ve sayfa hem de kalite olarak eski benzerlerine göre çok iyidir. Gerçekten de bu atlasta yer alan bazı haritalar (örneğin, Selçuklu

¹⁰⁴ Bu şekilde hazırlanan bazı tarih atlasları şunlardır: Anonim, *Altın Tarih Atlası*, Altın Kitaplar, İstanbul Tarihsiz; Anonim, *Milli Tarih Atlası*, Arkın Kitabevi, İstanbul Tarihsiz; Anonim, *Tarih Atlası*, Doğan Egmont Çocuk Kitapları, İstanbul Tarihsiz; Anonim, *Büyük Tarih Atlası*, Arkın Kitabevi, 40 s, İstanbul 1982 (2. baskı 2006); Anonim, *İlköğretim Tarih Atlası*, Arkın Kitabevi, 28 s, İstanbul 2006; Anonim, *Tarih Atlası*, Saygı Yayınları, 64 s, İstanbul 2008; Veli Şirin, *Tarih Atlası*. Özyürek Yayınevi, 53 s, İstanbul 2002; Mükerrrem Su-Kamil Su, *İlkokul Tarih Atlası*. Arkın Kitabevi, İstanbul 1977; Baki Kurtuluş, *Kurtuluş Tarih Atlası*. Kurtuluş Yayınevi, İstanbul 1977; Anonim, *Özelli Tarih Atlası*, Emek-İş Yayınevi, İstanbul 1977.

kervansarayları ve buna bağlı olan ulaşım haritası) yukarıda adı geçen akademik tarih atlaslarında bile yoktur.

Gazete ve Dergiler Tarafından Promosyon Olarak Verilen Tarih Atlasları

Bu konuda özellikle son yıllarda, gazete ve dergiler tarafından çok sayıda atlas ve harita promosyon olarak verilmiştir. Ama tahmin edilebileceği (gazete ve dergilerin amacı ve uzmanlıkları olmadığı için) gibi bu eserlerin hepsi de, daha önce müellifler tarafından hazırlanan atlasların aynen veya kısmen yapılmış alıntılarından ibarettir. Alıntı yapılan kaynaklar hemen hiç belirtilmemiş olsa da işleyiş bu şekilde olmuştur. Örneğin, 1977 yılında basılan 56 harita içeren *Özelli Tarih Atlası* isimli eser, Unat atlasının kötü bir kopyasından başka bir şey değildir¹⁰⁵. Yine aynı şekilde 1987 yılında Güneş gazetesi tarafından verilen *Büyük Tarih Atlası*, daha önce 1970 yılında Afif Erzen ve Ugo Dettore tarafından hazırlanan *Büyük Tarih Atlası* isimli eserin aynen basılmış bir kopyasıdır. Bu atlas daha sonraki yıllarda da Hürriyet, Milliyet ve Radikal gazeteleri tarafından da promosyon olarak verilmeye devam edilmiştir.

Ticari amaç güttükleri, asıl işleri gazetecilik olduğu ve uzmanlara da başvurulmadığı için promosyon olarak verilen tarih atlaslarının büyük kısmı, faydası çok sınırlı kalan atlaslardır. Yurt dışından alınarak çevirisi okuyucuya verilen örnekler elbette daha niteliklidirler. Ama bu defa da nitelikli eserlerin telif ücretleri fazla olduğundan bütün promosyonların kaliteli olduğunu söylemek zorlaşmaktadır.

Burada değinilecek olan ve son dönemlerde verilmiş iyi örneklerden biri, yabancı kaynaklardan alınarak basılmış başka bir tarih atlasıdır¹⁰⁶. Bir dergi tarafından verilen bu atlas, öncelikle göre daha iyi bir çalışma olup orta ve ilköğretim için hazırlanmıştır. 2007 yılında Atlas dergisi tarafından verilen bu atlas, en iyi örneklerden biri olmasına rağmen, ne yazık ki daha baştan eksiktir. Çünkü *Dünya Tarih Atlası* adını taşıyan bu eserin daha ilk sayfasında 'orta ve ilköğretim için' ibaresinin belirtilmesi konuya yaklaşımın amacını açıkça belli etmektedir. Zira, ilköğretim ve ortaöğretim için aynı kitabın önerilmesi -aradaki yaş, bilgi, seviye vb. farklar dikkate alındığında- doğru olmasa gerektir ve tamamen ticari amaçlı olduğunu kanıtlamaktadır. Bütün bu eksiklere rağmen, piyasada öğrencilerin alıp kullanabileceği do-

¹⁰⁵ Dağtekin, "Günümüzde", s. 1452.

¹⁰⁶ Komisyon, *Dünya Tarih Atlası*, Doğan Burada Dergi Yayıncılık, İstanbul 2007.

yurucu bir atlasın bulunmaması nedeniyle ortaya çıkmış sıkıntılarını, bu atlasla bir takdim yazan İ. Ortaylı tarafından da açıkça ifade edilmiştir.

Çeviri Tarih Atlasları

Ülkemizde tarih ders ve araştırmalarında faydalanılabilecek nitelikli tarih atlaslarının olmayışı ve olanların da eskimesi nedeniyle, özellikle son yıllarda yabancı atlasların çevrilererek dilimize kazandırıldığı dikkati çekmektedir. Aslında bu düşünce ile yapılan ilk çeviri 1980 yılına kadar geriye gitmesine rağmen, devamının gelmesi için 2000 yılını geçmek gerekmiştir. Sadece, yukarıda belirtilen ve Birken-Gerlach tarafından hazırlanan ve doğrudan Türkçe basılan atlas 1999 tarihini taşımaktadır ama o da zaten çeviri atlas grubunda değildir.

Çeviri tarih atlaslarından ilki, aynı zamanda bütün dünyada birçok dile de çevrilmiş olan *Times-Dünya Tarihi Atlası*'dır. Ülkemizdeki tarih atlası yayıncılığı açısından erken bir tarihte -1980 yılında- basılmasına rağmen, sonraki dönemde pek etkili olamamış ve yeni baskı yapamamıştır. Muhtemelen dünyada birçok dile çevrilme rüzgarından etkilendiğinden Türkçe'ye de erken denilebilecek bir tarihte kazandırılmıştır. İçeriği, kapsamı, genişçe tutulan harita açıklamaları, hazırlanışı, her bölgeye yer verme çabası vb. açılardan dünya için de yeni ve kaliteli olan bu atlas, Dünya'da halen en kaliteli tarih atlaslarından biri olma niteliğini taşımaktadır.

Belirtilen hususlardan bazılarını G. Barraclough, atlasında şu şekilde ifade etmektedir:

"Kimi durumlarda özenli kabartma haritaları kullanıldı, kimilerindeyse belli başlı tarihsel olguların ön plana çıkarılabilmesi için coğrafi ayrıntılardan vazgeçildi. Belki sonuç bazen alışılmışın dışında oldu, gene de bunun yeni bakış açıları getirmesi bakımından yararlı olacağına inanıyoruz. Atlasın hazırlanması sırasında hem yönelme, hem de bilgi için pek çok tarih atlasına başvurduk. Amacımız, farklı olduğu halde, bu atlaslar bizim için vazgeçilmez birer kaynak niteliğindedir. Bununla birlikte *Times-Dünya Tarihi Atlası* bütünüyle yeni bir atımdır. Atlasla yer alan haritaların tümü özgündür, pek çoğu, bildiğimiz kadarıyla bugüne değin kartografik açıdan ele alınmamış konulara ilişkindir ve hepsi dünyanın dört bir yanındaki okuyucuların gereksinim ve ilgilerini yanıtlamak amacıyla yazarla-

rın belirlediği özelliklere uygun olarak ve özel biçimde çizilmiştir.¹⁰⁷

Zeki Okar tarafından çevirisi yapılan bu eser, G. Barraclough editörlüğünde ve çok sayıda kişinin katkısıyla hazırlanmıştır. Katkı yapanlardan 5-6. sayfada ismi verilen 71 bilim adamı yanında, 13 kişiye de 4. sayfada teşekkür edilmektedir. Şu durumda teknik ve baskı aşamasında katkı yapanlarla birlikte yüzü aşkın kişi tarafından destek verilen bu eserin, Türkiye'deki tarih atlasları ile karşılaştırıldığında her açıdan farklı olduğu görülecektir. Ama format olarak bir dünya tarih atlası olduğu için yabancılar tarafından hazırlanan bütün tarih atlasları gibi Anadolu ve Türk tarihine ait haritalar çok az sayıdadır. Türkçe'ye çevrilen baskıda, Anadolu'ya ait -geniş bir alanın içinde küçük bir saha olarak Anadolu hariç tutulursa- harita sayısı tamamı İlkçağ olmak üzere 4 ve Osmanlı-Türk tarihine ait harita sayısı da sadece 3 tanedir.

Çeviri atlaslardan ikincisi, 2003 yılına aittir. Yine Times gibi dünya çapında önemli bir kitap üreticisi olan Penguin Yayınları arasında C. McEvedey tarafından dört cilt halinde hazırlanan bu atlas, A. Anadol tarafından dilimize kazandırılmıştır¹⁰⁸. Bu atlaslar için H. Berktaş şu ifadeleri kullanmaktadır: "Göreceğiniz gibi bu Ortaçağ tarihi atlası, bizde alışılmış tarih atlaslarından, hep sabit bir mekan üzerinde yoğunlaşmasıyla ayrılıyor. Hareketsiz bir kameranın karelediği, değişmez bir dekor düşünün: Eski Dünya'nın kalbi; Avrupa, Afrika ve Asya'nın bulunduğu geçişimli alan: Akdeniz"¹⁰⁹. Berktaş bu eseri beğenmiş olsa da bize göre bu atlaslar, harita çizim yöntemi, detayların gösterilmeyişi ve renksiz haritaları ile diğerlerine göre oldukça düşük kalitelidir ve Avrupa'da çok daha iyi tarih atlasları varken neden bunların çevrildiğini anlamak zordur.

Türkçe'ye kazandırılan son atlaslar 2006 yılında basılan *Dünya Tarih Atlası* ile *Bizans Tarih Atlası*'dır. Almanca'dan yapılan ilk ve tek çeviri tarih

¹⁰⁷ G. Barraclough, *Times Dünya Tarih Atlası*, çev. Z. Okar, Karacan Yayınları, İstanbul 1980, s. 14.

¹⁰⁸ Colin McEvedey, *Modern Çağ Tarih Atlası 1483'ten 1815'e Avrupa*, çev. A. Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 105 s, İstanbul 2003; Colin McEvedey, *Yakın Çağ Tarih Atlası 1815'ten 2000'e Avrupa*, çev. A. Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 108 s, İstanbul 2003; Colin McEvedey, *İlk Çağ Tarih Atlası*, çev. A. Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 124 s, İstanbul 2004; Colin McEvedey, *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. A. Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, 108 s, İstanbul 2004.

¹⁰⁹ Berktaş, a.g.e., s. 68.

atlası olan Kinder-Hilgemann tarih atlası¹¹⁰ 1964 yılından beri defalarca baskısı yapılmış, kaliteli bir çalışmadır. Küçük boy (19x12 cm), bir sayfa haritası diğer sayfası bu haritanın açıklaması tarzında hazırlanan bu atlas, haritalarında birçok ayrıntıyı kaçırsa da, yine de dünyada hazırlanan en iyi atlaslar içerisinde yer almaktadır. Birbirinin devamı şeklinde hazırlanan iki ciltlik atlasın, birinci cildinde 128'i harita, gerisi açıklama 289 sayfa; ikinci cildinde 138'i harita gerisi açıklama 627 sayfa bulunmaktadır. Kapsamlı indeksi, dünyanın her bölgesine yer verilmesi, öğreticiliği ile önemli bir çalışma olan bu atlas, diğer dünya tarih atlasları gibi Türk ve Türkiye tarihine oldukça az yer ayırması önemli bir eksikliktir.

Bu bölümde ele alacağımız son çalışma, aslında sadece bir konuya hasredilmesi bakımından "uzmanlık" atlasları arasındadır. Bizans tarihine ayrılan atlas, bu alanda önemli araştırmaları bulunan J. Haldon'a aittir¹¹¹. A. Özdamar çevirisiyle Türkçe'ye kazandırılan bu eser, büyük boyutu (22,5x28,5 cm), baskı kalitesi ve özeni ile dikkati çekmektedir. 81 harita başlığı altında toplam 91 adet haritası ile Bizans tarihi için bir hazine niteliğindedir. Haritaların kısmen renkli olması (sadece denizler mavi ile karalar ise gri tonları ile gösterilmiştir), harita boyutuna bağlı olarak bazı haritalarda ayrıntıya girilmeyip detaya yer verilmemesi, haritalarda rölyefin dikkate alınmaması vb. hususlar atlasın kalitesini düşürmektedir. Haritalar için uzunca açıklamaların yapılması, Bizans tarihi ile ilgili temel konuların hepsine yer verilmesi, yetkin bir şekilde bütün Bizans tarihinin işlenmesi eserin sadece atlas olarak değil uzun süre aynı zamanda başvuru kaynağı olarak da kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Türkiye tarihinin uzun bir kısmını Bizans hakimiyeti altında geçirmesi nedeniyle ülkemiz açısından oldukça önemli bir çalışma olan bu atlas, muhtemelen daha sonra hazırlanacak uzmanlık atlasları için iyi bir başlangıçtır.

SONUÇ

Sonuç olarak, buraya kadar görüldüğü üzere, Osmanlı'da atlas çalışmaları, tıpkı dünyada olduğu gibi coğrafya atlası ile başlamıştır. İlk örnek Piri Reis'ten itibaren hazırlanmaya başlanan coğrafya atlasları 1801-1803 yılına kadar el yazması şeklinde iken bu tarihten itibaren matbaada basılmışlardır. Tanzimat ile başlayan hemen her alandaki değişim ve yenileşme hareketleri

¹¹⁰ Hermann Kinder-Werner Hilgemann, *Dünya Tarih Atlası*, 2 cilt, çev. L. Uslu, ODTÜ Yayınları, (Ed: H. Bağcı), 660 s, Ankara 2006.

¹¹¹ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. A. Özdamar, Kitap Yayınevi, 320 s, İstanbul 2006.

içerisinde eğitim sisteminde de önemli gelişmeler olmuş bir taraftan eski eğitim sistemi yenileştirilirken diğer taraftan yeni okullar, yeni sistemlere geçme çabaları yaşanmıştır. Bu çabalar çerçevesinde modern anlayışta öğretim kurumları ve öğretmenler yanında yeni dersler, ders kitapları, ders araç-gereçleri eğitim hayatı içindeki yerini almaya başlamıştır. Tanzimat'tan sonra okul kitaplarının çeşitlenerek artmasına bağlı olarak öncelikle coğrafya atlasları sayı ve kalite açısından gelişme kaydetmiş, onlardan uzun bir süre sonra 1910 yılından itibaren de tarih atlasları bu gelişmedeki yerlerini almıştır.

Mehmed Eşref'in anılarında da görüldüğü üzere, tarih derslerinin kitapları, kitap içerikleri ve takip edilen yöntemde meydana gelen gelişme ve yenileşmelere bağlı olarak, tarih derslerinde kuru bilgileri sıralamak şeklindeki sistemde de yenileşme ve modernleşmeler gerçekleşmiştir. Derslerde anlatılan tarihi olayların daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla sınıfta tahtaya çizilen haritalarla başlayan süreç, zamanla bunların birleştirilerek basılması fikrini doğurmuş ve böylece ilk tarih atlası ortaya çıkmıştır. İlk olmasına rağmen, Mehmed Eşref'in hem coğrafya hem tarih eğitimi alması, iyi bir eğitimci ve araştırmacı olması, tarih atlasından önce birçok defa coğrafya atlası hazırlamış olması, iyi araştırmacılığın bağlı olarak -yabancı dil bilmediği halde- yabancı kaynaklardan faydalanması gibi nedenlerle, ortaya dönemine göre oldukça iyi bir atlas çıkmıştır. Anılarında belirttiği gibi, bir Almanca tarih atlasından faydalanmış, bundan dünya ve Avrupa tarihi ile ilgili haritaları almış, ama yabancı atlaslarda Türk tarihi ile ilgili haritalara hiç yer verilmediği veya yeterince yer verilmediği için Türk tarihi ile ilgili bütün haritaları kendisi hazırlamıştır. Sonuçta, genel tarih ile ilgili haritalar çeviri de olsa, ülkemizde ilk olmaları bakımından ve hele haritaların konu ve gösterim olarak dönemine göre oldukça iyi bir seviyede bulunması nedeniyle ortaya çıkan atlas çok iyi bir örnektir. Zaten kısa süre sonra genişletilmiş ikinci baskısının yapılması, onun da kısa sürede tükenmesi, birçok kesimden iyi eleştiriler alması da atlasın kaliteli olduğunu kanıtlayan hususlardır. Mehmed Eşref'in ardından, ikinci olarak Abdülkerim Nadir tarafından hazırlanan ve sadece Osmanlı tarihine ayrılan tarih atlası dikkati çekmektedir. Düşünce olarak iyi olmasına rağmen, yeterli araştırma ve hazırlık yapılmadığından olacak, ortaya çıkan eser, daha önce yapılanı geçememiştir.

Cumhuriyet'in ilanından önce hazırlanan bu iki tarih atlasından sonra, artık yeni yönetimin beraberinde getirdiği yenilikler devreye girmiştir. Özellikle bilim ve eğitim alanına da yansıyan yenilikler ve bu konuda bizzat Atatürk tarafından desteklenen Türk Tarih Tezi çalışmaları tarih atlasları

için etkili olmuştur. Bu tez için hazırlanacak kitaplarda faydalanmak adına bir ön baskı yapılmış (1931), kitapların hazırlanmasında sonra, kitaplar içinde yer alan haritaların birleştirilmesiyle oldukça kapsamlı bir tarih atlası basılmıştır. Bu atlaslar her ne kadar Türk Tarih Tezi için hazırlanmışlarsa da, içerdikleri haritalara bakılırsa milli bir atlas değil, genel tarih atlası karakterindedirler.

1930'lu yıllarda hazırlanan geniş ve kapsamlı ama oldukça az sayıda basılan bu atlasları takiben, uzun bir aradan sonra F. R. Unat'ın atlası hazırlanmıştır. Önsözünde 'memleketimizde Türk harfleriyle basılmış ilk tarih atlası' olarak takdim edilmişse de, Unat'ın haritalarından faydalandığı 'Türk Tarihinin Anahatları' atlaslarını yok saydığı dikkati çekmektedir. Normal kitap boyutunda, hazırlanan atlas ilk defa 1951 yılında ve o dönemin orta-öğretim kurumlarına hitaben hazırlanmışsa da, daha sonraki yıllarda daha iyi örnekleri basılmadığı için uzun yıllar kullanılmaya devam edilmiştir. Dipnot ve kaynakçası bulunmayan bu atlasın, Wilhelm Schier'in ilki 1935 yılında sonra da birçok defa basılan tarih atlasından oldukça geniş oranlarda faydalanılarak hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Erzen ile Dettore'nin birlikte hazırladığı tarih atlası, Unat atlasını takiben hazırlanan ilk çalışmadır. Aslında büyük boy olarak hazırlanmasına rağmen, harita içerikleri açısından çok zengin olmayan bu atlas, harita yanında kısa kısa da olsa açıklamaların yapıldığı ilk atlasımızdır. Harita sayısı bakımından Unat atlasına göre oldukça fazla olmasına rağmen, sonraki yıllarda çok fazla baskısı yapılmamıştır. Tabiki bu durumda, gazete ve dergiler tarafından promosyon olarak verilen tarih atlası olmasının çok büyük bir etkisi bulunmaktadır.

Birken'in çalışması zaten Tübinger atlası içerisinde olduğundan bunların birlikte değerlendirilmesi gereklidir. Almanya'nın Ortadoğu'ya verdiği önemin bir göstergesi olan bu atlas, hem coğrafya ve tarih atlasının bir arada olması hem de konu zenginliği ve detayları ile şimdiye kadar -Türkiye için hazırlanmasa da- basılmış olan en iyi atlas durumundadır. Çok büyük bir ekip ve çok büyük imkanlar ile hazırlanan bu çalışma, çok büyük boyutlu ve bütün Ortadoğu'yu kapsayacak şekilde çok geniş bir saha için hazırlandığından; hem taşıma ve kullanması işlevsel değildir hem de Türkiye'yi ilgilendiren haritalar bütün içerisinde kaybolup gitmektedir.

Pitcher, atlasını sadece Osmanlı'ya hasrederek, Hellert ve Abdülkerim Nadir'den sonra bu sahada eser veren ilk müellif olmuştur. İngilizce aslının basımının çok uzun sürmesi gibi, Türkçe'ye çevrilerek basılması da oldukça gecikmiştir. Dolayısıyla bu arada yapılan araştırmaları dikkate almayan bu

çalışma, hem bu sahada başka eser olmadığı hem de haritalarda yeterli detaya girmediği için halen kullanımda kalmayı başarmıştır.

Tarih eğitimi almasına rağmen kendi özel ilgisi nedeniyle tarih haritaları çizme işini meslek edinmiş olan H. Dağtekin bu alanda emeği geçen en önemli isimdir. Türk Tarih Kurumu'ndaki işi gereği tarih kitaplarına harita çizmekle başlamış, Taeschner'in sonuçsuz kalmış projesi için üzerine düşen haritaları çizmekle devam etmiş ve nihayetinde yaptığı haritaları toplayarak 1980 yılında tarih atlasını bastırmıştır. Harita ve atlas hazırlama dışında, tarihi haritacılık konusunda kalem oynatmış tek müellif olarak VIII, IX ve X. Türk Tarih Kongrelerinde üç tane de bildiri sunmuştur. Araştırma ve incelemelerinde bazı hata ve eksiklerden anlaşılacağı üzere, bu konuda yeterli vukufiyete sahip olmayan Dağtekin, yazılarında hep 'Milli Atlas'tan bahsetmesine rağmen, hazırladığı atlas milli değildir.

Birken-Gerlach tarih atlası 1999 yılında Türkiye için en son hazırlanan tarih atlası olup Almanya'da basılarak Türkçe hazırlanması ile dikkati çekmektedir. Harita sayısı bakımından M. Eşref'ten sonra ikinci sırada ve konu çeşitliliği açısından en zengin atlaslar içerisinde. Fakat küçük boy olması nedeniyle detayların gösterilmediği ve konuların yüzeysel geçildiği bir atlas-
tır.

İncelediğimiz bütün atlaslarda dikkati çeken bir husus, haritaların çok büyük bir kısmının askeri ve siyasi tarihe ayrılmasıdır. Atlasın hazırlandığı dönemin tarihçilik anlayışı ile hazırlayan kişinin amaç ve tarihçiliğini de yansıtan bu duruma göre sadece Pitcher ve TAVO'da bu manzara değişmekte, askeri-siyasi konulara ayrılan harita oranı yarıya düşmektedir. Diğerlerinde ise bu oran % 69'un altına inmemektedir. Şu durumda, ülkemizde hazırlanan tarih atlaslarına bakılarak tarihçilik anlayışımız değerlendirildiğinde, XX. yüzyılın başlarından bugüne kadar tarih denildiğinde "askeri-siyasi tarih" in anlaşıldığı ortaya çıkmaktadır. Oysa tarih araştırmalarında özellikle 1980'lerden sonra bu anlayışın değiştiği bilindiğine göre, harita ve atlasların araştırmaları takip etmediği ve çok gerisinde kaldığı ileri sürülebilir.

Görüldüğü üzere, ülkemizde 1910 yılında hazırlanan ilk tarih atlasından bu yana -çeviriler hariç- sadece 12 adet tarih atlası hazırlanmış olup bilimsel araştırmaların çok fazla arttığı ve haritacılık teknolojisinin de oldukça ileri seviyeye ulaştığı günümüz şartlarında hepsi de eskimiş ve yetersiz kalmış durumdadır. 1999 yılında en son hazırlanan tarih atlasının bile üzerinden on yıldan fazla bir zaman geçmiştir. Bu dönemde çıkan tarih kitapları sayısı ve özellikle de yurt dışında basılan tarih atlasları ile karşılaş-

tırılırsa, bugünkü ihtiyaçları karşılayabilecek nitelikte ayrıntılı ve kapsayıcı bir tarih atlasımız hala bulunmamaktadır. Zaten bu yüzden 1951 yılında Unat tarafından hazırlanan atlas da dahil olmak üzere sonrakiler defalarca basılarak bugüne kadar gelmişlerdir. Türkiye'deki tarih bölümleri ve tarihçilerin sayısındaki fazlalığa rağmen, neden tarihçilerin tarih atlası hazırlamadıkları ayrıca araştırılması gereken bir konudur. Tarihçilerimizin bazılarının tarih atlaslarını "geçici" görmeleri, tarihçilerin eğitim ve araştırma sürecinde harita ve atlasları pek kullanmamaları sorunun cevabını kısmen verse de tatmin edicilikten uzaktır. Coğrafyacılar ise tarih ile ilgilenmemeleri ve tarihi coğrafya sahasını ihmal etmeleri nedeniyle tarih atlası üzerinde çalışmamışlar ve bu yüzden XXI. yüzyılın ilk on yılının bittiği günümüzde bile Türkiye'nin hak ettiği bir tarih atlası hazırlanamamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdülkerim Nadir, *Mükemmel ve Mufassal Tarihi Osmani Atlası*, Tefeyyüz Kitabhanesi, İstanbul 1331.
- Akerman, J. R., "From Books with Maps to Books as Maps: The Editor in the Creation of the Atlas Idea", (Ed: J. Winearls) *Editing Early and Historical Atlases*, s. 3-48, 1995.
- Akerman, J. R., "Atlas, Birth of a Title", içinde s. 15-30, Edt. M. Watelet, *Mercator Atlas of Europe: facsimile of the maps by Gerardus Mercator contained in the Atlas of Europe, circa 1570-1572*, Pleasant Hill, OR: Walking Tree Press, 1997. ayrıca bkz: www.walkingtree.com.
- Aslanapa, Oktay-Y. Demiriz-A. Altun, *Selçuklular Devri Tarih ve Mimari Anıtlar Haritaları*, YKY, İstanbul 1971.
- Mehmed Eşref, *Muhtasar Tarihi Osmani Atlası*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1326.
- Mehmed Eşref, *Tarih-i Umumi ve Osmani Atlası*, Mekteb-i Harbiye Matbaası, İstanbul 1329.
- Akyol, İbrahim Hakkı, "Coğrafya/Osmanlı Türklerinde Coğrafya", *İA. C. 3*, MEB. Yayınları, (1977) ss. 202-220.
- Barracough, Geoffrey, *Times Dünya Tarih Atlası*, çev. Z. Okar, Karacan Yayınları, M. A. Ertem Matbaası, İstanbul 1980.
- Barzun-H. F. Graff, *Modern Araştırmacı*, çev. Fatoş Dilber, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 1993.

- Berktaş, H. "Vizörden Bizans: Haritalarla Düşünmek", *Cogito*, sy. 17 (1999), ss. 68-110.
- Birken, A. *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1976.
- Birken, A.-H. Gerlach, *Tarih Atlası*, Mantis Verlag, Almanya 1999.
- Black, Jeremy, "Historical Atlases", *The Historical Journal*, 37/3, (1994), ss. 643-667.
- Black, Jeremy, *Maps and History Constructing Images of the Past*, Yale University Press, New Haven 1997.
- Braudel, Fernand, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I-II*, çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 1993.
- Burke, Peter, *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları*, çev. Zeynep Yelçe, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003.
- Copeaux, Etienne, "Bir Haritanın Tarihi I-II", *Defter*, sy. 32 ve 33 (1988), ss. 82-89 ve ss. 115-122.
- Copeaux, Etienne, *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Tezine*, çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- Dağtekin, Hüseyin, "Bizde Tarih Haritacılığı ve Kaynakları Üzerine Bir Araştırma", *VIII. Türk Tarih Kongresi (1977) Bildirileri II. Cilt*, s. 1141-1181, TTK. Yayınları, Ankara 1981. (Ayrıbasım s. 1-39).
- Dağtekin, Hüseyin, "Günümüzde Tarih Haritacılığının Durumu ve Biz", *IX. Türk Tarih Kongresi (1981) Bildirileri*, s. 1451-1504, TTK. Yayınları, Ankara 1989.
- Dağtekin, Hüseyin, "Günümüzde Tarih Haritacılığımız Neden ve Nasıl Gelişti?", *X. Türk Tarih Kongresi (1986) Bildirileri VI. Cilt*, s. 2611-2640, TTK. Yayınları, Ankara 1994.
- Dağtekin, Hüseyin, *Genel Tarih Atlası*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2006.
- Dörtok-Abacı, Zeynep, "Avusturyalı Osmanlı Tarihçisi Joseph von Hammer Purgstall'ın Bursa İzlenimleri (Ağustos 1804)", *UÜ. Fen-Edb. Fak. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 15, (2008), ss. 395-407.
- Erhat, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1997.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, TTK. Yayınları, Ankara 2006.
- Erzen, A.-U. Dettore. *Büyük Tarih Atlası*, Arkın Kitabevi, İstanbul 1970.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlıda Kentler ve Kentliler*, çev. N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, çev. Z. Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
- Goffart, Walter. *Historical Atlases, The First Three Hundred Years, 1570-1870*, The University of Chicago Press, Chicago 2003.
- Gökman, M. "Faik Reşit Unat (1899-1964)", (Edt) F. Çoker, *Türk Tarih Kurumu Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, s. 452-468, TTK. Yayınları, Ankara 1983.
- Gümüşçü, Osman, "Tarihi Coğrafya ve 'An Historical Geography of the Ottoman Empire' (D. E. Pitcher) Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, sy. 61 (2000), ss. 85-92.
- Gümüşçü, Osman, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.
- Gümüşçü, Osman-Abdullah Balcioğulları, *Coğrafyaya Giriş*, Bilge Yayınevi, Ankara 2006.
- Gümüşçü, Osman, "The Concept of Village Boundary in Turkey from the Ottoman Times to the Present", *Archivum Ottomanicum*, sy. 24 (2007), ss. 37-60.
- Gümüşçü, Osman, "Tarihi İncelemelerde Arazi Araştırması ve Harita Kullanımı", *Erdem*, sy. 51 (2008), ss. 111-136.
- Gümüşçü, Osman-Seda Önger, "Osmanlı'da Tarih Dersi Öğretiminde Kullanılan Yeni Bir Unsur: Tarih Atlasları", *100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu, Bildiriler*, s. 303-320. İstanbul 2009.
- Gümüşçü, Osman, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçerisinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilig*, sy. 52 (2010), ss. 79-104. Ankara..
- Gürsoy, Cevat Rüştü-Mesut Elibüyük, *Yeni Türkiye Atlası Hakkında Düşünceler*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1979.
- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. A. Özdamar, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.
- Harley, J. B., "Maps, knowledge, and power", Edt. D. Cosgrove-S. Daniels, *The Iconography of Landscape* içinde, s. 277-312, Cambridge University Press, Cambridge 1988.
- Hellert, J. J., *Nouvel atlas physique, politique, et historique de l'Empire Ottoman et des états limitrophes en Europe, en Asie, et en Afrique*. Bellizard, Paris 1843ve 1844.
- İhsanoğlu, E. ve diğ. *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi I-II*, (OCLT) IRCICA Yayınları, İstanbul 1999.

- İşler, A. Ş. "Yazılı Ders Materyallerinde İllüstrasyon Kullanımının Yeri ve Önemi", *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 15 (2003), ss. 55-63.
- Johnston, R. J. *The Dictionary of Human Geography*, Wiley-Blackwell 2000.
- Jotischky, A.-C. Hull, *The Penguin Historical Atlas of the Medieval World*, Penguin Books, New York 2005.
- Kinder, H.-W. Hilgemann, *Dünya Tarih Atlası 2 cilt*, çev. L. Uslu, ODTÜ Yayınları, (Ed: H. Bağcı), Ankara 2006.
- Komisyon. *Türk Tarihinin Anahatları Atlası*, Ankara 1931.
- Komisyon. (*Türk Tarih Tezi*) *Tarih Atlası*, Ankara 1941
- Komisyon. *Tübingen Atlas der Vorderen Orients*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1977-1993.
- Komisyon. *Türk Dünyası Kültür Atlası, 12 cilt*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997-2003 (İslam Öncesi Dönem, Selçuklu Dönemi (2 cilt), Osmanlı Dönemi (6 cilt), Cumhuriyet Dönemi (2 cilt), Türk Devlet ve Topulukları).
- Komisyon. "Atlas", *AnaBritannica*, C. 3, Hürriyet Yayınları, s. 285-286, İstanbul 1997.
- Komisyon, *Türk Dili Sözlüğü I-II*, TDK Yayınları, Ankara 1998.
- Komisyon. *Eski Harfli Türkçe Eserler Bibliyografyası*, Milli Kütüphane Yayını CD.
- Kopp, H.-Oğuz Erol, "Tübingen Ortadoğu Atlası Disiplinlerarası Bir Araştırma Projesi", *İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, sy. 7 (1991), ss. 159-166.
- Küçükahmet, Leyla, *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006.
- Matthew, D. "Ortaçağ Avrupası", *Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, C: 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1988.
- McEvedy, C. *Modernçağ Tarih Atlası 1483'ten 1815'e Avrupa*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- McEvedy, C. *Yakınçağ Tarih Atlası 1815'ten 2000'e Avrupa*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.
- McEvedy, C. *İlkçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- McEvedy, C. *Ortaçağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.

- Nebioğlu, Osman, *Türkiye’de Kim Kimdir*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1961-62.
- Ortaylı, İlber, “Hammer-Purgstall”, *DİA*. C: 15, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 490-494.
- Ortaylı, İlber, “Önsöz”, *Dünya Tarih Atlası* içinde, s. V, Doğan Burda Dergi Yayıncılık, İstanbul 2006.
- Özgüç, Nazmiye-Erol Tümertekin, *Coğrafya*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2000.
- Pickles, J. *Uzamların Tarihi*, çev. K. Işık, YKY, İstanbul 2011.
- Pitcher, D. E. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. Bahar Tırnakçı, YKY, İstanbul 1999.
- Sanır, Ferruh, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, Gazi Büro Kitabevi, Ankara 2000.
- Sarıcaoğlu, Fikret, “Harita (Osmanlı Dönemi)”, *DİA*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 210-216.
- Sarıcaoğlu, Fikret, “Osmanlılar’da Harita”, *Türkler*, C. XI, s. 303-312, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Schier, W. *Atlas zur allgemeinen und österreichischen Geschichte*. Kleine Ausgabe. Wien, Hölzel. Tit., Index, 32 farb. Karten, Okart., schwache Lichtu. Gebrauchsspuren. Beilieg. ein 16seit. Beiheft 1935.
- Sönmez, Veysel, *Sosyal Bilgiler Öğretimi ve Öğretmenlik Kılavuzu*, MEB. Yayınları, İstanbul 1994.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Eşref Albatı Hatıraları*, Yeni Matbaa, İstanbul 1945.
- Taeschner, Franz, “Türkiye’nin Bir Tarihi Haritası Planı”, *V. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, s. 364-367, TTK Yayınları, Ankara 1960.
- Taş, Halil İbrahim, “Coğrafya Eğitiminde Görselleştirmenin Önemi: Mekansal Algılamaya Pedagojik Bir Bakış”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, sy. 16 (2005), ss. 337-341.
- Taş, Halil İbrahim, “Zihin Haritaları, Harita Okuma Becerisi ve Görselleştirme”, içinde *Coğrafya Öğretiminde Yöntem ve Yaklaşımlar*, s. 133-170, Aktif Yayınevi, İstanbul 2008.
- Tekeli, İlhan, “Bir Toplumsal Yorum Olarak Haritalar”, içinde *Mekansal ve Toplumsal Olanın Bilgibilimi Yazuları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- Tümertekin, Erol-Özgüç, Nazmiye, *Beşeri Coğrafya İnsan, Kültür ve Mekan*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2002.
- Unat, F. R. *Tarih Atlası*. Kanaat Yayınları, İstanbul Tarihsiz.
- Ünal, F. “Eğitim İletişiminde Görsel İleti Tasarımı”, *Kurgu*, sy. 18 (2001), ss. 325-336.